

האוניברסיטה הפתוחה
החוג למדע המדינה
לימודי דמוקרטיה בין תחומיים

הורות לחיילים בישראל כמשאב פוליטי

חיבור זה הוגש כעבודת גמר לקראת התואר

”מוסמך אוניברסיטה” - M.A באוניברסיטה הפתוחה

על ידי

יונה חסון - רוכלין

העבודה הוכנה בהדרכת

פרופ' תמר הרמן

דצמבר 2006

תודות

ברצוני להודות לגברת יהודית גיא, אלמנתו של אליהו ז"ל, מזכיר "ועד הורי השבויים והנעדרים", ולבנם הטייס עמירם, פדוי השבי הסורי. משפחת גיא לא רק הקדישה לי מזמנה, אלא גם נתנה בי אמון מלא, והפקידה בידי את ארכיון הועד שברשותה.

תודות לפרופ' תמר הרמן, שליוותה כתיבת עבודה זו, ואשר ספריה ומאמריה בנושא תנועות חברתיות ומחאה פוליטית, גירו את סקרנותי הרבה לנושא ושמשו לי מקור השראה.

תודה מיוחדת לחברי פדויי השבי מארגון "ערים בלילה", שלא חסכו מאמץ, גילוי לב ונכונות לעזור לי בעבודתי. הקשר שנרקם בינינו במהלך חודשי עבודתי, הפך אותי לשבויה באהבתי אליהם.

ובעיקר, לאורים ותומים של חיי, שהפכו גם אותי לאמא לחיילים בישראל. אור, שעוטר בתעודות "חייל מצטיין" ו"תעודת הוקרה עם סיום שרות", ותום, בתי החיילת בהווה.

תוכן העניינים

2	תודות.....
5	א. מבוא.....
7	ב. מבנה העבודה.....
9	ג. דיון תיאורטי.....
9	ג. 1. המשפחה הלוחמת – החברה הישראלית והורי החיילים.....
13	ג. 2. האמנם מצוות פדיון שבויים?.....
16	ד. המסגרת התיאורטית.....
16	ד. 1. מבנה ההזדמנויות הפוליטיות <i>Structure of Political Opportunities</i>
21	ד. 2. השערות המחקר.....
23	ה. שיטת המחקר.....
28	ו. ישראל בין שתי המלחמות 1967-1973.....
28	ו. 1. המערכת הפוליטית ה"סגורה".....
30	ו. 2. ברית האליטות ערב מלחמת יום הכיפורים.....
30	א. ההנהגה המדינית והצבאית.....
31	ב. קשרי סולידריות עם האליטה התקשורתית.....
34	ז. מלחמת יום הכיפורים.....
34	ז. 1. משבר ההנהגה והתרופפות קשרי האליטות.....
37	ז. 2. "מלחמות הגנרלים".....
38	ז. 3. סולידריות "ועדת העורכים" עם ההנהגה בזמן המלחמה.....
40	ח. הפסקת האש.....
40	ח. 1. אוירת ה"מחדל" מחלחלת לציבור.....
42	ח. 2. השבויים והנעדרים.....
46	ט. הורי השבויים והנעדרים.....
46	ט. 1. האכזבה מהמערכת הצבאית.....
48	ט. 2. התארגנות ההורים אל מול המערכת המדינית.....
50	ט. 3. ועד ההורים: תחילתה של התמסדות אירגונית.....
54	ט. 4. קו פרשת המים - קריסת האמון בממסד המדיני.....
55	ט. 5. משבר האמון והסלמת מאבק ההורים.....
57	ט. 6. "זוהי הפעם הראשונה שהפגנות נערכות במהלך מלחמה".....
60	ט. 7. השיבה ממצרים, והורי הנעדרים בחזית הדרומית.....
62	ט. 8. "הפנתרים השחורים" מנסים לעלות על עגלת המחאה.....
65	ט. 9. הורי השבויים והנעדרים בחזית הסורית.....
67	ט. 10. הקמת ועד הורי השבויים והנעדרים בסוריה.....

70.....	ט . 11 . שדולת ההורים בישראל
73.....	ט . 12 . משלחות ההורים לחו"ל
77.....	ט . 13 . 1974- שנה חדשה, תקוות חדשות
78.....	ט . 14 . ועידת השלום בז'נבה
79.....	ט . 15 . בעל ברית מתוך המערכת
81.....	ט . 16 . התרחבות המחאה והחלטתה של גולדה מאיר להתפטר
84.....	ט . 17 . תמורות ביחסי הורי השבויים והנעדרים והמערכת הפוליטית
85.....	א . אזרחים בועדת חוץ ובטחון
87.....	ב . הנרי קיסינג'ור - "מדוניות חוץ קשורה בבני אדם ובדאגה לשלומם"
94.....	ט . 18 . ושבנו בנים לגבולם
96.....	י . דיון ואפילוג
102.....	יא . סכום
104.....	ביבליוגרפיה
112.....	שיחות רקע
113.....	Bibliography

א. מבוא

"הקמנו את הוועד כי נורא כעסנו על הממשלה, שלא נתנה לנו שום אינפורמציה, הרגשנו שהממשלה לא רצתה לעזור לנו. אז התארגנו והתחלנו להפעיל לחץ, גם בארץ וגם בחוץ לארץ" (יהודית גיא, 2005).

מלחמת יום הכיפורים מהווה עבור החברה הישראלית פצע שאינו מגליד. המספר הרב של החיילים הרוגים - 2552, מערכת קבלת ההחלטות השגויה של הממסד המדיני והביטחוני ערב המלחמה, "ועדת אגרנט", ה"קונספציה" ו"המחדל", הם רק חלק מהנושאים שימשיכו להעסיק את החברה הישראלית עוד זמן ממושך. בתוך כל אלה, נעלמה מן העין, הזכרון הקולקטיבי והמחקר, מחאת הורי השבויים והנעדרים. איש טרם כתב ותאר את פעילותם האינטנסיבית, אשר חבקה עולם, העסיקה במשך שמונה חודשים את כל עיתוני התקופה, ולא מן הנמנע שאף תרמה להחלטתה של גולדה מאיר להתפטר מתפקידה.

קשה להעריך כיצד ומדוע חמקה קבוצה זו מעין החוקרים. לא מכבר כתב בהקשר אחר העיתונאי עמוס הראל: "חמש וחצי שנים אחרי נסיגת צה"ל מלבנון, דומה שהמלחמה שם - לא הפלישה שיזם אריאל שרון ב-1982, אלא 18 השנה העקובות מדם שבאו בעקבותיה - כמעט ונדחקה מהתודעה. כשצה"ל יצא מלבנון, במאי 2000, נפסק גם הדיון בשרשרת האינסופית של חללי הלחימה שם, שתמונותיהם עיטרו את כותרות העיתונים לאורך רוב שנות התשעים. כמו מלחמת ההתשה בתעלת סואץ לפנייה, גם את המלחמה הארוכה בלבנון - ללא הכרעה, ללא ניצחונות הרואיים - הכל העדיפו לשכוח" (הראל, 2005). יתכן לפיכך, שגם אירועים הקשורים לטראומת מלחמת יום הכיפורים, שייכים לקטגוריית ההדחקה הציבורית. הראייה היא, כי מחקרים העוסקים במצבם הנפשי הפוסט טראומטי של רבים משבויי 1973, או בטיפול הכושל לו זכו בשובם ארצה, נערכו גם הם רק בשנים האחרונות.

הסבר נוסף להתעלמות המחקר והזיכרון הקולקטיבי מפעילות ההורים, יתכן כי טמון בטראומת המלחמה והעובדה כי מספר ההרוגים והפצועים הכבד, הכה כמעט בכל בית ושכונה בישראל. אפשר שעובדה זו גרמה לציבור להתמקד רק בשברו הפרטי ופחות בכאב ואסון הזולת. יש גם לזכור כי שעור גבוה מאזרחי המדינה היה

מגויס במסגרת שרות מילואים בחודשים הללו ולא מן הנמנע שלא היה חשוף דיו לענייני אקטואליה, ולפיכך פעילות ההורים כלל לא היתה ידועה לו. הורי השבויים והנעדרים של מלחמת יום הכיפורים יצרו תקדים, שבו לראשונה התקיימו בישראל הפגנות במהלך מלחמה. לא כל שכן, קמה התארגנות של הורי חיילים שהתעמתו עם הממסד וזאת בשעה שנחשבו לבשר מבשרו ולאחד מסמליה התרבותיים המובהקים של החברה הישראלית. פעילותם התרחשה בזירה שאך שבועות ספורים קודם לכן היתה עוינת וביקורתית כלפי מחאה, קל וחומר חסומה בפני התערבות אזרחית בנושאים הקשורים למדיניות חוץ וביטחון. משמעות הדבר היא, שהמלחמה זעזעה ושינתה גם את המבנים החברתיים-תרבותיים-פוליטיים שהיו מושרשים במדינה מאז ראשיתה.

תמורות כה משמעותיות, אשר התחוללו על רקע אחד המשברים הגדולים שפקדו את החברה הישראלית, יכולות להבחן באמצעות הגישה התיאורטית "מבנה ההזדמנויות הפוליטיות". ניתוח זה, יזרה אור הן על הסיבות והתנאים שהובילו להקמת ועד הורי השבויים והנעדרים והן על המסגרת הפוליטית-מדינית שבה התנהלה פעילותם.

מטרת עבודה זו אם כן, לבחון האמנם ובאילו מובנים יצרה מלחמת יום הכיפורים שינוי במבנה ההזדמנויות הפוליטיות בישראל, כך שהורי חיילים נכנסו בעקבותיה לזירה הציבורית באופן שונה מן העבר, ויצרו בכך דפוס השתתפות חדש של הורי חיילים?

התמקדות במאבק הורי השבויים והנעדרים, תתרום נדבך נוסף לשדה המחקר העוסק בפוליטיקה וחברה בישראל, ובעיקר, תסייע בידינו לעמוד על שורשי הטרנספורמציה של ההשתתפות הפוליטית של חלק מציבור הורי החיילים בישראל, שהחלה בעקבות אותה מלחמה.

ב. מבנה העבודה

על פי Giddens (1979), השחקן החברתי מסוגל לאתר, בתוך מגבלות ההקשר התרבותי והמוסדי שבתוכו הוא פועל, את אותם התנאים החברתיים העשויים לשמש לו כמשאבים, ולנצלם בצורה יצירתית לקידום ענייניו הפרטיים. אי לזאת, העבודה תפתח בדיון תיאורטי (פרק ג'), אשר יציג שתי סוגיות מפתח כרקע כללי וכמבוא לעבודה. החלק הראשון, יעסוק במעמדם היוקרתי של הורי חיילים בתרבות ובחברה הישראלית מאז קום המדינה. מנגד, נציג את הערכים המשפחתיים אשר צה"ל סיגל לעצמו מראשיתו ונעמוד אם כן על היחסים הסימביוטיים שבין המערכת הצבאית לבין התא המשפחתי. כנגזרת של סימביוזה זו, ומתוך המחויבות הקולקטיבית, הייחודית-משפחתית, נדון באתוס הישראלי של "מצות פדיון שבויים" ונברר אם אמנם יש לו אחיזה מוחלטת במציאות. סוגיה זו, שתעלה כאמור במבוא העבודה, תתרום גם להבנתנו את דאגת ההורים מפני הזנחת בניהם בשבי, כמו במקרים שקדמו למלחמת יום הכיפורים.

בפרק ד' תוצג הגישה התיאורטית שבאמצעותה בוצע המחקר, קרי, גישת "מבנה ההזדמנויות הפוליטיות", ובפרק ה' תתואר שיטת המחקר.

פרק ו' יעסוק באווירה הפוליטית ששררה בישראל ערב מלחמת יום הכיפורים. הקדמה זו תסייע בידינו להכיר את מבנה ההזדמנויות הפוליטיות בשנים שקדמו למלחמה, את קשרי האליטות ועוצמת המערכת הפוליטית.

פרק ז', אשר ידון במלחמה, יציג את הניסיון הכושל של ההנהגה לשמר במהלכה את כוחה, את המציאות הקשה שהסתירה מפני הצבור והמוסדות הדמוקרטיים הפורמליים, ומאמציה לשדר כלפי חוץ מראית עין של "עסקים כרגיל". אולם בה בעת, תוצג בפרק זה גם תחילתה של קריסת העוצמה הפוליטית, משבר ההנהגה והתרופפות קשרי האליטות.

החלשות המערכת הפוליטית, תתואר בפרק ח', שיעסוק במציאות הפוליטית עם הכרזת הפסקת האש ואווירת "המחדל" שהחלה לחלחל במלא עוזה לכל שדרות החברה הישראלית. בהמשך הפרק, נעמוד גם על בעיית השבויים והנעדרים ונפרט את ההזדמנויות שבהן ישראל החמיצה את קבלת רשימת שמותיהם.

פרק ט' יתאר את ספור התארגנותם של הורי השבויים והנעדרים, ובאמצעותו נעמוד על התמורות שחוללה המלחמה. ספור המעשה, יוצג ברובו כהתפתחות כרונולוגית,

תוך מתן דגש לאירועי מפתח במהלך אותה תקופה. בפרקים י' - יא' יוצג הדיון המסכם על מבנה ההזדמנויות הפוליטיות, "אפילוג", שיעסוק בדיון תמציתי על ההשתתפות הפוליטית של הורי חיילים בשלושים ושלוש השנים שחלפו מאז מלחמת יום הכיפורים, וסכום המחקר.

ג. דיון תיאורטי

ג. 1. המשפחה הלוחמת – החברה הישראלית והורי החיילים

האומות המודרניות והאומה הישראלית בכללן, נהגו לעשות שימוש נרחב בדימוי המשפחה כדי להגדיר את עצמן. דימוי זה תרם להפיכת הלאום לגוף קרוב ומוכר, שניתן להזדהות איתו בנקל. באמצעות הגדרה כזו שורטטו גבולות הקולקטיב, נוסחו האידיאלים שלו ונקבעה המחויבויות המוטלות על המשתתפים בו (רז-קרקוצקין, 1991, 18-21). פרס (1991), הרחיב את ההסבר על המטאפורה המשפחתית והשלכתה גם על שדה הקרב. לטענתו, ראשיתן של המלחמה ושל המשפחה קשורות זו בזו. הליכוד הטבעי של קבוצות השארות עשה אותן ליחידה לוחמת יעילה, אך יצר דילמה, שכן על מנת לשמור על לכידות הכוללת אף סיכון חיים למען הכלל, ראוי לשמור על חפיפה בין היחידה הלוחמת לבין קבוצת השארות; ואילו כדי להגדיל את מספר הלוחמים, יש לפרוץ את מעגל השארות. לדבריו, בכדי להתגבר על הבעיה, "הולבשה" תדמית משפחתית על מערכת חברתית רחבה יותר. כך לוחמים הפכו לקרובי דם, אחים לנשק והטריטוריה עליה הם מגינים, קשורה סמלית באב משותף (Fatherland). השימוש בדימויים הללו, נושא אופי שונה בחברות שונות, ובין היתר, גם תורם לעיצוב תרבותן הייחודית. לדעת Potter (1962, 932), אותה "תרבות לאומית" היא הפקטור המשמעותי ביותר לצורך בניה ושימור סולידריות לאומית. כיון שכך, מובן שחשיבותה רבה אף יותר בתהליך המורכב של בנין אומה. אבן-זהר (בדפוס, 1-3), טען כי בניית תרבות היא התנאי המוקדם, ההכרחי, שבלעדיו כלל לא היתה נוצרת תשתית לקיום חברה המסוגלת ליזום ולקיים פעילות פוליטית או כלכלית של מדינה. יתרה מזאת, לטענתו במקרה הישראלי, ללא עבודה ממוקדת של יצרני התרבות השונים, לא היתה קמה בארץ ישות בעלת אופי של אומה. יצרני רעיונות ויזמי תרבות, הבהיר הכותב, הם תמיד קבוצת אנשים קטנה ביותר באוכלוסייה, אשר צריכים להיאבק על החדרת רעיונותיהם לתוך המציאות של החיים.

אחד מהאבות המייסדים, ומסוכני התרבות החשובים שעיצבו את דמותה של החברה היהודית בישראל, היה דוד בן-גוריון. כראש ממשלתה הראשון של המדינה

החדשה, הוא יזם גם את הקמתו של צבא ההגנה לישראל, והחדיר למציאות החיים את תפיסתו באשר למרכזיותו של הצבא בבניין האומה. הוא הועיד לצבא תפקיד חובק כל, חדש ומהפכני, שעל פי חזונו עליו להיות: "כוח חלוצי, מחנך, בונה עם וגואל שממה. [...] בית היוצר לחלוצי האומה והמכשיר התרבותי למיזוג הגלויות, איחודן ועלייתן התרבותית. [...] עלינו למלא מסגרת זו תכנים חלוציים ותרבותיים, שיש בהם כדי בניין עם ויצירת מולדת" (בן-גוריון, 1971, 131). בד בבד, הוא אכן השתמש גם בדמוי המשפחה לצורכי גיבוש והזדהות צבאית. תפיסה שהיתה נהוגה עוד בתקופת הישוב, כשחברי ארגון האצ"ל קראו לעצמם "המשפחה הלוחמת", ומנחם בגין, בהספידו את נופלי פריצת כלא עכו, אמר: "נוחו על משכבכם, בנים אהובים" (בגין, 1950, 481). כאמור, עם קום המדינה, נהג כך גם דוד בן-גוריון. במקביל לתפקיד בונה ומלכד האומה שהועיד לצבא, ועל מנת לחזק את חשיבותו וערכו בעיני הציבור, שזר את נאומיו בערכים המשפחתיים שעל צה"ל לסגל לעצמו. אפשר שבכך אף תרם ליחסים הסימביוטיים שבין המערכת הצבאית לבין התא המשפחתי. שכן, יש לזכור כי חרף ההתגייסות הציבורית לערכים קולקטיביים של בנין הארץ והצבא, החברה הישראלית מאופיינת גם כחברה שבה ערכי המשפחה הם מן הגבוהים בעולם (פרס וכץ 1991, 16). דואליות זו היא כה מוחשית, עד כי מחקרים הראו כי תחושת הסכנה של אובדן בן במלחמה, היא זו המשפיעה על תכנון המשפחה היהודית בישראל (שם).

על התפקיד המשפחתי שצה"ל צריך לסגל לעצמו, אמר בן-גוריון: "החייל נעקר מביתו, ממשפחתו ומסביבתו. כך הדבר בכל ארץ וארץ. בצה"ל המצב קשה עוד יותר, כי רוב החיילים הם עולים חדשים, ולרבים מהם אין כלל משפחה וקרובים בארץ. [...] הצבא צריך להקיף את החייל באווירה משפחתית ולטפל בו בדאגה נאמנה ואוהבת. [...] על הקצין לרכוש אמונו ואהבתו של הפקוד, והפקוד צריך להרגיש יד מטפחת באהבת אם". (בן-גוריון, 1971, 157). ואכן, לטענת הסוציולוג עוז אלמוג, באפיון הצבר המיתולוגי, "דמות המפקד כאב הדואג לילדיו, היא אולי התכונה הבולטת ביותר במיתוס המפקד" (אלמוג, 1997, 205). בין אם תפיסות אלה נותרו במישור המיתי והסימבולי בלבד, בין אם לאו, הרי שהצהרתו של בן-גוריון "תדע כל אם עבריה שמסרה גורל חיי בנה לידי מפקדים ראויים לכך", מהווה סוג של אמנה

חברתית ונחקקה ככזו בתודעה הציבורית. להבטחה זו חשיבות כה רבה, עד כי היא מפארת עד היום, באותיות של פליז את לשכת שרי הביטחון.

כפי שציפה דוד בן-גוריון, המציאות התרבותית-הישראלית אכן התגבשה ונבנתה מני ראשיתה על ההווה הצבאית, ועל אתוסים של קרבות וסיפורי גבורה והקרבה (ראה Bilu and Witztum, 2000; סיון, 1991; עזריהו, 1995). חללי המלחמות נחקקו בתודעה הציבורית כ"מגש הכסף", "טוב למות בעד ארצנו", ו"במותם ציוו לנו את החיים". תרומת ההקרבה העצמית-הפטריוטית של החייל המת, יצרה לדבריה של זרובבל (2004, 63), גם מערכת של מחויבויות מוסריות, כלכליות וחברתיות בין משפחתו לבין המדינה והיא אף אחד ממרכיבי מערכת הזיכרון הלאומי. אי לכך, דמויות כרבקה גובר "אם הבנים", ומשפחת שטורמן, על "שלושת דורות השכול" שלה, הפכו לאתוס מכונן. לדעת דורון ולבל (1999, 2003), תפקידם של הורי החיילים כסוכנים תרבותיים שהחל עוד לפני קום המדינה, איננו מסתיים כלל עם מות בנם. בתי הקברות הצבאיים והתנהגות המשפחות השכולות נקבעו בראשית דרכה של המדינה כאפיקים תרבותיים לגיטימיים להשפעה על דעת הקהל, להערכת המערכת הצבאית ולחיזוק המוטיבציה לגיוס. לדבריהם, במסגרת זו נוכס זיכרון הנופלים והועצם למען אינטרסים לאומיים. לדעת Lebel (2006, 439), יחסם הסלחני, ובעיקר אמונם של ההורים השכולים בממסד, העניק לראשי הממשלות לגיטימציה פסיכו-פוליטית מהמעלה הראשונה, לעיצוב מדיניותם.

עם זאת, חקיקת דמותם ההרואית של הנופלים בזיכרון הקולקטיבי, נוצרה לא מעט גם באמצעות ההורים השכולים עצמם. Lebel (2006, 442), אף הדגיש את תפקידם בעיצוב "מודל השכול ההגמוני", כהגדרתו, כאשר בהתבטאויות פומביות פארו והיללו את תרומת נפילת בניהם בעיצוב "היהודי החדש", שחיו לא הוקרבו במחנות הריכוז, אלא בבניין הארץ. ההורים השכולים לא הביעו כל תחושת מרירות וכעס. אדרבא, התבטאויותיהם שיקפו בברור עמדת אנטי-קורבן, שכן לדעתם, בניהם נפלו מתוך ידיעה והסכמה ומתוך החינוך והערכים שהם עצמם הקנו להם.

תום שגב (2005, 15-18), כתב למשל על הלווית יחיעם, בנו של יוסף ויץ, אחד האבות המייסדים של המדינה, שנהרג ב"ליל הגשרים" ב-1946. גופותיהם של שלושה עשר איש נוספים שנהרגו איתו לא נמצאו מפאת הפיצוץ וכך הפכה הלוויתו של יחיעם,

להלוויתם. "הציבור נקרא להשתתף. בחיפה שם החלה ההלוויה שבתה כל מלאכה, נעצרה התחבורה, נסגרו בתי הספר. בירושלים התקשה המסע להבקיע לו דרך, כה רבים הצטופפו על יד הארון". ביומנו כתב האב השכול על כאבו: "נפשי קרועה לשנים, הכלל והפרט". לדברי תום שגב, "ההשתתפות ההמונית באבלו הקלה עליו. [...] וכאילו הוטלה עליו לפתע משימה ציבורית, להיות אב שכול". לדברי משה שרת שהיה בין המנחמים "יחיעם הלך בדרך הנכונה ומילא חובה קדושה" ואביו אימץ את דבריו: "גם אני אמרתי זאת. כוח נחוץ לנו, להראותו לגויים הרשעים; גם כלפי הערבים וגם כלפי הבריטים. ויחיעם הלך בדרך זאת. הוא האמין בה. הוא התמסר לה. הכל מעריצים אותו" (שם).

ואכן, ההורים השכולים התגבשו בעקבות גורלם המשותף הטרגי, לכדי "אליטת השכול", וכבר בדצמבר 1948 הקימו את "יד לבנים", שארגן בסיועו של הממסד את מפעל הנצחת הנופלים. חברי ארגון זה, כמו גם שאר ציבור "הורי החיילים", היוו נדבך רב משמעות בתהליך כינון אומה, ויצירת תרבות חדשה. אך בעוד ההורים השכולים המשיכו לשאת את כאבם ומפעל הנצחתם לשארית חייהם, תפקיד הורי החיילים הסתיים לכאורה ברגע שבנם נכנס לשערי הצבא. דרישות תפקידם מוצו משעה שחינכוהו ואף תמכו רגשית ורעיונית במוטיבציה שלו ושמשו בעבורו כ"כך שיגור" לשירות הצבאי (סופר ואחרים, 1993). אם כן, הורי חיילים היו מחד קטגוריה חברתית, נטולת שמות, פנים, או תביעות פוליטיות כלשהן, ומאידך בעלי משאב חברתי-יוקרתי שעליהם, טען קימרלינג (1993, א', 130): "ככל שמעמד, שכבה, קבוצה, או אדם יהיו מקורבים יותר לאזורים המזוהים עם 'בטחון', קרבתם אל ה'קדושה' תהיה רבה יותר".

הגבול המטושטש שבין צבא לחברה בישראל, גרם להחדרת מונחים משפחתיים לשורותיו, וכך הפך אותו לא במעט לכדי "משפחה לוחמת". די להתבונן בסוכנים ולונטרים אזרחיים שונים אשר אומצו בחום על ידי המערכת הצבאית, והשמות שניתנו להם הוטמעו בלקסיקון הישראלי: מתנדבות העוסקות בנושא המזון לחיילים, הן "דודות"; שמחה הולצברג, המתנדב שסייע לחיילים פצועים, הפך ל"אבי הפצועים" ועם מותו ירשה את מקומו דליה שץ, "אם הפצועים"; הורים שכולים

בישראל הם "משפחת השכול" ואתרי הזיכרון לחללים נקראים "יד לבנים"; חיילי צה"ל הם "הבנים", ובעגה הצבאית, רע לנשק הוא "אחי".

לסיכום הדיון שעסק בזיקה שבין הממסד המדיני-צבאי לבין המוסד המשפחתי, וביסוס אתוס הורי החיילים בישראל, מעניין לציין כי סטטוס יוקרתי זה, של "הורי חיילים" לא נשחק עם השנים. בערב יום העצמאות ה-56 למדינת ישראל, הוענקו תעודות זהות להורים לא יהודים של חיילים המשרתים בצה"ל. בטקס החגיגי שבלשכתו, אמר שר הפנים: "העיתוי, ערב יום העצמאות, נבחר כדי להוכיח את הקשר בין העצמאות לבין העלייה, שכן החיילים המשרתים הנם ערובה לביטחוננו וכך אנו מודים לחיילים על השירות וגאים הן בחיילים והן בהוריהם" (פורז, 2004). בכך מימש השר את ההוקרה, היחס המיוחד, ואפילו החיבוק המשפחתי מן הממסד להורי החיילים. תופעה חברתית שנגזרה מההוויה והתרבות הלאומית, ואשר קיימת כבר מימיה הראשונים של המדינה.

ג. 2. האמנם מצוות פדיון שבויים?

מתוך גבולות הקולקטיב שעוצבו במדינה, האידיאלים והמחויבויות הישראלית הייחודית-משפחתית עליה דיברנו לעיל, נוצר גם אחד האתוסים הנעלים בחברה הישראלית - "מצוות פדיון שבויים". דומה כי כל החיילים ובני משפחותיהם, שמים את מבטחם בממשלות ישראל שתעשינה כל שלא ידן על מנת לשחררם אם יפלו בשבי האויב. ואולם, עיון בהיסטוריה הישראלית הקצרה, מלמד כי לא תמיד ענו קברניטי המדינה על ציפייה זו הנתלית בהם.

בשנת 1962, כאשר התמנה מאיר עמית לראש אמ"ן, הוא מצא כי ב-1956, לאחר מבצע קדש, ישראל כלל לא לחצה להחזיר את אסירי "עסק הביש" תמורת אלפי השבויים המצרים. לדעתו: "פשוט, לא היה משוגע לדבר שידחף לפעולה לשחרור האסירים, וזו היתה סתם הזנחה מרושלת מצד האחראים בישראל" (עמית, 1999, 248). הנושא עלה לראשונה בישיבת ממשלה ב-27 בדצמבר 1967, וגם זאת, רק לאחר שאיים להתפטר. לדבריו, השרים לא גילו חזית אחידה: "היו כאלה שהמהמו, אחרים אמרו כי חבל על הזמן ואחדים - השרים מנחם בגין ויגאל אלון -

חיזקו את ידיי והצדיקו את עמדותיי" (נקדימון, 2005). הוא קיבל שלושה שבועות של חסד כדי להגיע למיצוי התהליך, ולא - שוב ייאלצו האסירים להמתין להזדמנות נוספת. ואולם, כאשר החל את תהליך שחרורם, הופתע עמית לגלות כי לזירה נכנסו שחקנים בלתי צפויים בדמות הורי חיילים שבויים ממלחמת ששת הימים, אשר חששו כי המשא ומתן עם מצרים יעכב את שחרור ילדיהם. עמית הרגיעם ואמנם לדבריו, הם סמכו על שיקול דעתו והביעו בו אמון מוחלט (עמית, 2005).

אפשר שהזנחה היתה גם מנת חלקם של השבויים ממלחמת ההתשה שהתנהלה בין השנים 1967 - 1970, ובמהלכה נפלו בשבי המצרי והסורי 15 חיילי צה"ל. שמונה מהם הוחזרו במהלך השנים, ואילו שבעה נותרו בשבי המצרי למעלה משלוש שנים. עם סיום המלחמה, ישראל כלל לא דרשה החלפת שבויים. סעיף 6 בהסכם הפסקת האש, רק הדגיש ששני הצדדים יכבדו את אמנת ז'נבה ויתירו ביקורי אנשי הצלב האדום אצל השבויים. בנאום הכרזת הפסקת האש אשר נשאה גולדה מאיר ברדיו, ב-7 באוגוסט 1970, היא הסתפקה בברכה ל"חיילי צה"ל ביבשה, בים ובאוויר וחיילינו השבויים" (Meir, 1970). רן רוני (פקר), שהיה מפקד טייסת פנטומים, כתב על נאום זה: "זו היתה הגיחה המבצעית האחרונה שחתמה את מלחמת ההתשה בת שלוש השנים. [...] בנסיעה באוטובוס בחזרה לטייסת שמענו את גולדה מאיר מכריזה כי הפסקת האש נכנסה ברגעים אלה לתוקפה. [...] ליבנו היה עם משפחות הנופלים ועם שבויינו שלא נכללו, משום מה, בהסכם הפסקת האש. הדקנו את הקשר האישי עם המשפחות ולא חסכנו כל מאמץ על מנת לסייע ולעודד (רוני, 2003, 295). לדברי אבי, אחד מהשבויים הללו: "בשלב האחרון חדלתי להאמין שאחזור אי פעם. הייתי חוזר ואומר: עוד חודשיים או עוד שלושה חודשים, אבל לא האמנתי בכך. התחלנו לקבל עיתונים, האזנו לרדיו והתעדכנו במה שקורה בארץ. נראה היה שהחיים מתנהלים שם יפה מאד - ואילו אני בשבי" (ליבליך, 1990, 221). גם רמי הרפז חברו לשבי, סיפר כי המתנתם ארוכת השנים לשחרור, לוותה בחשש כי יום זה יגיע רק בעקבות "מלחמה או שלום" (הרפז, 2005).

אין ברשותנו מידע המסביר מדוע גם הפעם, חרף "מצוות פדיון שבויים", הזניחה מדינת ישראל את שבוייה, אשר ששה מהם היו טייסים ונווטים - אנשי מקצוע, הנחשבים לשמנה וסולתה של המערכת הצבאית. משפחות השבויים לא הקימו

קבוצת לחץ ולא נקטו בפעילות מחאה כלשהי. אדרבא, נורית הרפז, רעיית השבוי, שנפגשה עם גולדה מאיר, סיפרה כי: "שלחו אותי לבד לגולדה לביתה ואמרו לי שאסביר לה כי מצב הנשים בקבוצה שלנו קשה מאד. [...] היא הראתה לי תמונה של אחת מפעילות העלייה ברוסיה ואמרה לי: 'מה זה, ממתני אשה עבריה לא ידעה לעמוד בסבל?' הרגשתי כל כך קטנה לידה... אני זוכרת שאמרתי לעצמי: אז מה בכך? יש כאן שש נשים בודדות, האם זו בעיה לאומית?" (ליבליך, 1990, 293).

משפחות שבויי מלחמת ההתשה, מסמלות לפיכך את תום עידן התמימות של הורי החיילים. מסתבר שחרף אמונם המוחלט של שבויי מלחמות ישראל, של משפחותיהם והציבור כולו, כי מצוות פדיון שבויים היא ערך מקודש ובעל סדר עדיפות עליון בחברה הישראלית, המציאות מורכבת מעט יותר. נמצאנו למדים כי טיפול בשחרורם נעשה לעיתים תוך גרירת רגלים ואפילו הזנחה מרושלת. ואכן, גם לאחר מלחמת יום הכיפורים, וזאת חרף מספרם הגדול של השבויים, החלה להסתמן תחושה כי ישראל לא עושה כל שביכולתה לשחרור שבוייה שבסוריה. אולם כפי שנלמד בהמשך, מאז ימיה הראשונים של מלחמה זו, הורי חיילים שבויים ונעדרים לא סמכו כבעבר על המערכת ולא שמו מבטחם בהנחה כי ישראל תעשה כל שביכולתה למען פדיון שבוייה. תחת זאת, הם התגייסו באופן מוחלט למעקב והפעלת לחץ על השלטונות ואפילו לטיפול עצמאי באיתור מידע על בניהם. שכן משבר מלחמת יום הכיפורים, יצר שינוי במבנה ההזדמנויות הפוליטיות, והוביל לראשונה בתולדות ישראל להתארגנות ומחאת הורי חיילים.

ד. המסגרת התיאורטית

ד.1. מבנה ההזדמנויות הפוליטיות Structure of Political Opportunities

התופעה הגוברת והולכת בעולם כולו של השתתפות פוליטית חוץ פרלמנטרית, הבאה לביטוי בין היתר בתנועות חברתיות ופעילויות מחאה, הניבה מגוון רחב של מחקרים הבוחנים את הסיבות והגורמים להקמתן, ואת התנאים לקיומן והצלחתן בהגשמת יעדיהן. כך גם בישראל, אשר לדברי ברזילי (1992, א', 37), "מלחמת יום הכיפורים היא שהביאה לתפנית במחקרי פוליטיקה וחברה בישראל. התארגנות ופעילותן הנמרצת של קבוצות המחאה לאחר סיום הקרבות וביטויים ציבוריים מקיפים של חוסר אמון בממסד הביטחוני-צבאי ובהנהגה הפוליטית, העידו על שינויים המתחוללים בתרבות הפוליטית ובמבנה המערכת הפוליטית". גם לדעת פייגה (2003, 84), השפעתה של המלחמה על החברה הישראלית דורשת בחינה מעמיקה, שכן זו היתה השפעה דיפרנציאלית על תחומים מוסדיים ועל קבוצות שונות.

לרשות החוקרים המבקשים לרדת לשורשי תופעת התנועות החברתיות והמחאה, עומדים כלי ניתוח וגישות מחקריות שונות, כמו "גישת ההתנהגות הקולקטיבית", שמתמקדת בגורמים הפסיכולוגיים שמניעים את הפרט והציבור לבחור בהשתתפות פוליטית חוץ-ממסדית. וכמו "גישת גיוס המשאבים", הבוחנת את הדינמיקה של הקבוצה, תוך שימת דגש על התשתית הארגונית והאסטרטגית של התנועה, אך מתייחסת פחות למערכת המדינית או למשברים חברתיים הסובבים אותה. גישה נוספת, "מבנה ההזדמנויות הפוליטיות", שעליה התבסס מחקרנו, אמנם עוסקת במבנה החברה והמדינה, ובשני המשתנים המרכזיים: עיתוי התארגנות התנועה והתוצאות של פעילותה (McAdam, 1982, 29).

Meyer and Minkoff (2004, 1459), הציגו את האתגר העומד לדעתם בפני חוקרי הזדמנויות פוליטיות ומחאה, והוא - ההסבר אילו אספקטים של העולם החיצוני משפיעים על התפתחות תנועות מחאה וכיצד התפתחויות אלה מושפעות ממנו. אותו "עולם" שמחוץ לתנועות החברתיות, שהוא מבנה ההזדמנויות הפוליטיות, מוסבר באופן בהיר ובתמציתיות רבה על ידי Tarrow (1994, 85):

"Consistent - but not necessarily formal or permanent - dimensions of the political environment that provide incentives for people to undertake collective action by affecting their expectations for success or failure".

כפי שטען Tarrow (1989), על מנת להבין מחאה חברתית הצומחת "מלמטה", יש צורך לבחון את כלל המערכת הפוליטית. במערכת זו, ישנם לדבריו בלמים וקיימות הזדמנויות, והם אלה שמונעים או מעודדים מחאה, ובשני המקרים מוליכים אותה לעבר צורות מסוימות ולא אחרות של ארגון ופעולה. גישה זו, נועדה לפי Tarrow (1998, 53), לבחון גם את מידת החוסן של המדינה (State Strength) בזמן נתון, שכן, אירועים כמו מלחמה, מערכת בחירות ושינויים בדעת קהל מחלישים גם מדינות חזקות.

לדברי Meyer and Minkoff (2004, 1485), הנחת היסוד של תיאוריית מבנה ההזדמנויות הפוליטיות, היא שפקטורים חיצוניים הם שמגדילים או מרסנים את הסיכוי לגיוס פעילים; שניתן לקדם באמצעות פקטורים אלה תביעות מסוימות ולא אחרות; שכדאי לנקוט באסטרטגיות השפעה מסוג מסוים ושתנועות משפיעות על מבנים פוליטיים ומדיניות. אך לטענתם זוהי הנחה כבדת משקל יותר מדי עבור מושג מסוים, ובעיקר לאור העובדה שחוקרי תנועות חברתיות מוסיפים עוד ועוד עומס ומכניזם למושג. למעשה, התוספות הן כה רבות, עד כי Gamson and Meyer (1996, 275), התריעו פן יהפוך המושג לספוג המטמיע בקרבו כל היבט של תנועה חברתית. אי לזאת, מחקר זה יתמקד בארבעה פרמטרים מרכזיים בלבד, אשר באמצעותם תיבחן הפעילות החוץ פרלמנטרית, על רקע שינוי במבנה ההזדמנויות הפוליטיות. מרכיבים אלה יתרמו להבנת התהליכים של התארגנות הורי החיילים, כתולדה של משבר מלחמת יום הכיפורים. שהרי MacAdam et al. (1996, 8), טענו ובצדק, שגם אם ברטרופקטיבה שינויים מדיניים שהתחוללו נראים כמשמעותיים, הרי שהם הופכים ל"הזדמנויות" אך ורק אם הוגדרו ככאלה על ידי קבוצת שחקנים שמתארגנים במידה מספקת בכדי לפעול בהתאם לסיטואציה המאוחדת אותם סביב הגדרה זו.

חוקרים חלוקים בדעותיהם לגבי דרגת המודעות של הפעילים על השינויים בהזדמנויות הפוליטיות. על פי כמה גרסאות של התיאוריה (למשל Tarrow, 1998), הפעילים הם יזמים רציונאלים באופן יחסי, המחכים לאיתות מן המדינה והחברה לגבי אילו תביעות להציג וכיצד. אחרים, כפרו במודעות ובכוונת התחילה של השחקנים הפוליטיים. Gamson and Meyer (1996), הציעו מעין גישת פשרה, שעל פיה הפעילים לא בהכרח מחשבים את הסיכוי הסביר לגיוס מוצלח או גרימה לרפורמות. הם פשוט ממשיכים לנסות ולפעמים מצליחים לגייס תמיכה רחבה. כזו היתה גם הנחת העבודה של Meyer and Minkoff (2004, 1464), אשר לדעתם, תנועות חברתיות מורכבות מקואליציות של מארגנים פחות או יותר רציונאליים, בעלי יוזמה ומהירי תפיסה, שכתוצאה מכך, מגיבים פחות או יותר לשינויים בהזדמנויות הפוליטיות.

חוקרים אחדים גרסו כי גישת מבנה ההזדמנויות הפוליטיות, מציגה הסברים משכנעים יותר במחקרים השוואתיים בין מדינות שונות, מאשר במחקרים השוואתיים פנים ותוך מדינתיים (ראה McAdam et al., 1996, 181; Koopmans, 100, 1999). אולם ספור המקרה הישראלי אשר יוצג בעבודה, יסתור את הטענה הזו ויהווה עדות לכך, שגם בתוך אותה מדינה ואפילו בפרק זמן קצר ביותר, יכולות להתחולל תמורות המאפשרות מחקרים השוואתיים שכאלה. שכן, משבר מלחמת יום הכיפורים, הוא אירוע מכונן בתולדות מדינת ישראל, ולפיכך דווקא הגישה המחקרית של מבנה ההזדמנויות הפוליטיות, תסייע בידינו להבין את השינויים והתמורות המפליגות שהמלחמה חוללה תוך פרק זמן קצר ביותר, הן בפוליטיקה והן בחברה הישראלית, ובעיקר בקרב חלק מציבור הורי החיילים.

המונח מבנה הזדמנויות פוליטיות (Structure of Political Opportunities) הופיע לראשונה במאמרו של Eisinger (1973), אשר בו אימץ והרחיב את השקפתו של טוקוויל, כי מחאות אזרחית מתרחשות לאו דווקא כאשר דיכוי האזרחים על ידי השלטונות מגיע לשיאו, או כאשר נמצאה להם נציגות הולמת שתבטא את תסכולם, אלא כאשר ה"אווירה הפוליטית", או מערכת ההזדמנויות הסגורה, החלה להיפתח.

למסקנה זו הוא הגיע באמצעות מעקב אחר תגובת הרשויות בערים שונות בארה"ב לפעילות תנועות מחאה. ממצאיו הוכיחו כי מספר אירועי המחאה עלה דווקא בערים בהן הרשויות נעתרו לתביעות המפגינים, ומכאן הנחתו כי מחאה היא פועל יוצא של מבנה הזדמנויות פוליטי גמיש, ניתן ונוח להשפעה. מבנה ההזדמנויות הפוליטיות הוא כאמור מאפיין דינמי, שבנסיבות מסוימות עלול להסגר, ולהקשות על התארגנות מחאה, ולחילופין, לעבור תמורות ולהיפתח.

הרמן (2004, 67-68) מונה שלושה מרכיבים של מבנה ההזדמנויות הפוליטיות, שקיומם מאפשר מחאה אזרחית בעלת פוטנציאל הצלחה למימוש תביעותיה: מידת התאמתו של המבנה הפורמלי של המערכת: דהיינו, מידת "פתיחותה" או "סגירותה" של המערכת כלפי מחאה. שינוי כזה במערכת מדינית ה"סגורה" בפני ביקורת ומחאה יכול להתחולל לדעת דורון ולבל (2003, 217-218), בעקבות משבר, שכן משברים הם אירועים המתאימים להעלאת נושאים לסדר היום. משבר לאומי מייצג את הלא תקין, את הדבר שאין אנו רגילים אליו. הוא מעניין, מעורר סקרנות ומאלץ אותנו לחשוב מחדש. לדעתם, בישראל ללא משבר גלוי, קשה לשווק ולפרסם מסר אנטי-הגמוני שיוצא נגד המערכת הביטחונית. עם זאת, כפי שמציין Gamson (1990), גם במדינה דמוקרטית, שבה המערכת לכאורה פתוחה ביותר, וקיימת בה נגישות רבה אל מקבלי ההחלטות, עלולים מוחים להיתקל בעוינות. השערותיו היא לפיכך, כי סיכוייה של תנועה לזכות בלגיטימציה, תלויה במידת הרדיקליות של תביעותיה ודרכי הפעולה שהיא נוקטת, שכן רק תנועות בעלות תביעות מתונות אשר אינן חותרות לשינוי המבנה הפלורליסטי ונוקטות באסטרטגיה שהממסד הפוליטי מתיר, ראויות ללגיטימציה.

מדיניות המערכת כלפי המחאה: השיטות שהמערכת מפעילה כלפי אזרחים המנסים להשפיע בנושאים "אסורים". דהיינו - מידת הלגיטימציה אותה מעניק הממסד למחאה. ביכולתה של המערכת לגרום להשתקת המחאה בדרכים שונות: כמו למשל, בדרכי דיכוי, המעלות את רף "המחיר האישי" אשר הפעילים נאלצים לשלם עבור מחאתם (Tilly, 1978,99). דיכוי יכול אמנם לעכב התארגנות וגיוס, אך מאידך עלול להחמיר ולהגביר את תלונות האזרחים כלפי המערכת, ואף להציגה כבלתי לגיטימית ולעודד בשל זאת גיוס מתנגדים נוספים (Lichbach and Gurr, 1981). אפשרות

אחרת של הממשל לדכא מחאה, היא בדרך מניפולטיבית של ספיגה, המנטרלת את עוקצה של המחאה ולא תורמת להשגת יעדי המוחים. אחת הדרכים לספיגת מחאה היא הקואופטציה - טובות הנאה, או תפקידים המוענקים לראשי המוחים מטעם הממסד, אשר יוצרת תלות במעניק התגמולים ומפחיתה את המחויבות למטרה שלשמה התארגנה הקבוצה (הרמן, 1996, 151).

מידת היציבות והלכידות של ברית האליטות: במדינות שבהן מערך האליטות מגובש ויציב, הסיכוי למחאה קטן ביותר, ואולם כאשר מתחוללים אירועים או משברים הגורמים לפיצול וריסוק האליטות, המערכת ניתנת להשפעה ביתר נקל. Tarrow (1989, 51), ציין תרומה נוספת משמעותית לקוראי התגר היכולה להגיע מקרב האליטות עצמן, וזאת באמצעות כריתת בריתות ושתוף פעולה עימן. אך בד בבד, הוא גם הזהיר מפני אפשרות שלילית של בריתות כאלה, שבאה לצורך אופורטוניזם ומניפולציה של האליטות (Tarrow, 1998, 558).

לשלושת התנאים הכלליים הללו של מבנה ההזדמנויות הפוליטיות, ניתן להוסיף גורם נוסף חדש וספציפי, הקשור במישרין לתרבות הלאומית, שכאמור על חשיבותה עמד Potter (1962), בציינו כי היא הפקטור המשמעותי ביותר לצורך בניה ושימור סולידריות לאומית. קימרלינג (1993 ב'), התייחס גם הוא לפקטור זה וטען כי הממד התרבותי-סמלי, הוא הקובע את מערכת יחסי הגומלין שבין המדינה לבין החברה. וכך, בעוד קבוצות מסוימות ממוקמות באזורים הפריפריאליים, קבוצות אחרות מוצבות באזורי מוקד העוצמה. אם כן, גורם זה, שידגיש את המשאב החברתי-מרכזי המיוחד של קטגוריה חברתית מסוימת, הנובע מהתרבות הלאומית של מדינה נתונה - ובמקרה שלנו, הורי חיילים בישראל, יתן גם מענה לביקורתם של Meyer and Minkoff (2004, 1461), על ההיבט הכוללני של גישת ההזדמנויות הפוליטיות. שכן לדעתם יש צורך לבדוק גם את מי משרת אותו מבנה הזדמנויות פוליטיות, שהרי אותה מערכת של משתנים הרלוונטית לקבוצה ספציפית ומסייעת לתביעותיה, יכולה בו זמנית לדכא קבוצה אחרת, או להיות בלתי רלוונטית לחלוטין לקבוצה שלישית. טענה זו כוחה יפה למרבית המדינות הדמוקרטיות, קל וחומר לחברה מרובת שסעים כישראל.

תוצאות ארוכות טווח של המחאה

כאמור, מבנה ההזדמנויות הפוליטיות הוא מערך של משתנים המקל או מקשה על הופעת התנועה ועל פעילותה. ואולם לדעת Gamson and Meyer (1996, 276), שימוש נרחב יותר במונח, יכול להיעשות גם על מנת לבדוק את ההשפעה המצטברת שהיתה לתנועת המחאה על המדיניות והתרבות. שכן לדעתם, הזדמנויות פוליטיות יוצרות תנועות חברתיות, אך בד בבד, תנועות חברתיות יכולות ליצור מבנה הזדמנויות עבור תנועות המשך. ואכן גם Rochon and Mazmanian (1993), ציינו את שינוי ערכי החברה שנגרם בהשפעת התנועה, גם אם בעקיפין, כאחד המדדים להצלחתה.

תוצאה ארוכת טווח נוספת של תנועה שזכתה לתהודה ציבורית, היא החלחול העקיף (הרמן, 1996, 220-222). דהיינו, תנועות נוספות שקמות בשלב מאוחר יותר, ומציגות רעיונות או דרכי פעולה דומים לאלה שקדמו להן. חוקרים רבים (למשל McAdam and Rucht, 1993; Meyer and Whittier, 1994; and Tarrow, 1991), בדקו ומצאו כי תנועות מחאה משפיעות לא רק על היעד אותו הציבו לעצמן, אלא גם על התארגנות תנועות חברתיות נוספות ואפילו במדינות אחרות. השפעה זו של רפרטואר המחאה, יכול לחול לדברי Tarrow (1993; 1994), על שחקנים שונים, בסיטואציות שונות ומול מטרות שונות לחלוטין. שהרי כפי שטענו McAdam and Rucht (1993, 58), הפעילים "לא צריכים להמציא את הגלגל בכל מקום ובכל קונפליקט. תחת זאת, במקרים רבים הם שואבים השראה מטקטיקות הנהוגות על ידי פעילים אחרים".

ד. 2. השערות המחקר

בהסתמך על החומר התיאורטי דלעיל, העבודה תבחן את תוקפן של ההשערות הבאות:

1. אם מתרחש שבר אישי הקשור לתפקוד המערכת, וגם קיים שינוי במבנה ההזדמנויות הפוליטיות המביא לפתיחותה, יגדל הסיכוי למחאה בקרב קבוצת שחקנים שמתארגנים במידה מספקת בכדי לפעול בהתאם לסיטואציה.

2. אם אזרחים שהיו ממסדיים יחוו משבר אישי הקשור לתפקוד המערכת, יגדל הסיכוי להתגייסותם למחאה.
3. ככל שקטגוריה חברתית קרובה למרכז הפוליטי, לא כל שכן אם בבעלותה משאב חברתי-מרכזי, יגדל הסיכוי שפגיעה אישית בה, הנובעת מתפקוד המערכת תגרום להתגייסותה למחאה. כמו כן, יגדל גם הסיכוי שמחאתה תהיה אפקטיבית, שכן קירבה למרכז הפוליטי, מקלה על הפעלת לחצים על ההנהגה.
4. אם מבנה ההזדמנויות הפוליטיות ימצא מתאים עבור קטגוריה חברתית מסוימת אשר תצליח להציג באופן יעיל את תביעותיה ואף להשיג את יעדיה, יגדל הסיכוי שהצלחתה תצור פתיחות במבנה ההזדמנויות הפוליטיות עבור תנועות עתידיות בעלות מאפיינים דומים.

ה. שיטת המחקר

על פי Patton (1990), במחקרים בהם מעוניינים בידע העשוי לשמש להערכה, ניתוח מדיניות והגעה להכללות, רצוי לערוך מחקרים כמותיים המבוססים על מדגם, סקרים וכדומה. ואילו כאשר נבחן המיוחד, קיים רצון להגיע לפרטיקולרי, להבין לעומק מה מכוון קבוצת אנשים במעשיהם, או לאסוף ממצאים רבים מתוכם רוצים להבין תופעה אנושית כלשהי – מומלץ לחקור באמצעות חקר מקרה (case study). אשר על פי Yin (1994), בוחן תופעה ספציפית כגון תכנית, מאורעות, אדם, ארגון או קבוצה חברתית בעזרתם נבדק נושא או היפותזות תוך איסוף אינפורמציה לאורך זמן, ומנסה לענות על השאלות "איך" ו"מדוע". יוסיפון (2001, 264), כתבה כי שימוש בגישת חקר המקרה, נעשה על מנת לאסוף מידע אודות החשיבה והפעולות היומיומיות של בני האדם ב"מקרה" אותו אנו חוקרים. כיצד הם מבנים ויוצרים את המודעות העצמית והחברתית שלהם, וכן – כיצד הם מקיימים אותן פרשנויות הקרויות מבנים חברתיים. כך גם יקרה כאשר החוקר מעוניין בחקר של תהליך. החוקר אוסף נתונים בזירת המחקר, עוסק בניתוח ובהבנה של פעולותיהם, ואחר כך - בניסיון לתאר דפוסיות שמתוכה אפשר להגיע להבנה של התופעה הנבחנת, וגם להכללות ולביאורים המאפשרים הבנה של תופעות רחבות יותר. תאור התארגנותם ופעילותם של הורי החיילים השבויים והנעדרים, הינו אם כן חקר מקרה, שמטרתו היא ניתוח האופן שבו אספקטים של העולם החיצוני משפיעים על התפתחות תנועות מחאה וכיצד התפתחויות אלה מושפעות ממנו.

חקר מקרה "ועד הורי השבויים והנעדרים", המציג את פעילות ההורים וטענותיהם, ומנגד תגובת הממסד הפוליטי-צבאי כפי שבאה לביטוי הן מן הארכיונים והן מהעיתונות הכתובה, הוא "ספור מרובד" (אלפרט, 2001, 380), המעשיר את אפשרויות התיאור וההגשה של טקסטים ואת יכולת הכותב להעביר את מורכבות המשמעות של התופעות בספור המחקרי. דרך הצגה זו, תחדד ותבהיר את התמורות שחלו במהלך תקופה זו במבנה ההזדמנויות הפוליטיות, ובחדירה האזרחית לתחום החדש של נושאי חוץ ובטחון. וכך, באמצעות חקר המקרה, גם נוכל להצביע ביתר בהירות ומהימנות היסטורית על שנת 1973, כשנת הטרנספורמציה שהובילה מהורות

כמשאב קונצנזואלי, להורות אשר במצבי משבר יכולה לשמש גם כמשאב קונפרונטואלי, ותאפשר לנו הבנה תאורטית רחבה יותר על נושא הורות לחיילים בישראל כמשאב פוליטי, אשר מלווה את החיים הציבוריים בישראל כבר למעלה משלושים שנה.

המחקר יפתח כאמור בתיאור פרשני של טקסטים ספרותיים העוסקים בתרבות הישראלית, ובדיון על סטאטוס הורי החיילים מאז קום המדינה. כן נעסוק בסקירה קצרה על סוגיית פדיון שבויים בשנים שקדמו למלחמת יום הכיפורים. המניע לצרוף מבוא זה, נבע מחובתו של החוקר, עליה עמדו שלסקי ואריאלי (2001, 47), לדחות, ו"לשים בסוגריים" את הגישה הטבעית לעולם. לקלף שכבות של הנחות ומיני ידע ומחשבות שבני אדם מתייחסים אליהם כמובנים מאליהם. ליישם הבנות שהושגו במצבים קודמים במהלכם של מצבים חדשים ולבנות הבנות חדשות על יסוד הישנות. קרי, נדרשנו לעסוק הן בתרבות הלאומית הייחודית לישראל והן באירועי עבר, העומדים בסתירה לאתוס לאומי וזאת על מנת "להיכנס לנעלי" הורי השבויים, להבין את מעמדם החברתי בישראל, כמו גם את מקור דאגתם, שמא גורל בניהם, יהיה כגורל שבויים אשר קדמו להם.

הדיון בועד הורי השבויים והנעדרים יערך במתודה איכותנית, המבוססת בעיקרה על ניתוח ופרשנות של מקורות ראשוניים, שנלקחו מארכיון ועד הורי השבויים והנעדרים. שלסקי ואריאלי (2001, 55), הסבירו כי החוקר הפועל על בסיס הפרדיגמה הפרשנית-קונסטרוקטיביסטית, מבקש להגיע להבניה של המציאות הנחקרת על בסיס מגע ומשא פרשני עם הנחקרים שבסיומו מתקבל מבנה מוסכם שהוא מתוחם ועשיר בידע יותר מאשר קודם לכן. עניינו בהבניה זו הוא, תחילה במשמעויות שמייחסים הפועלים החברתיים למציאות המסוימת שהם חווים ובתהליכים המתרחשים, לאחר מכן באה הפרשנות, שהוא מעניק לממצאים.

בכדי לעמוד על הלך הרוחות בקרב הורי חיילים עד מלחמת יום הכיפורים, נערכו מספר שיחות רקע עם האנשים הבאים: מאיר עמית, שהיה ראש "המוסד" וטיפל בשחרור שבויי "הפרשה" ושבויי מלחמת ששת הימים, ובמסגרת זאת גם קיים קשר

עם הורי החיילים השבויים. לשיחה זו היתה חשיבות רבה לצורך קבלת עדות מיד ראשונה לגבי גישת הורי שבויים למערכת, לפני שנת 1973. על הלך הרוחות באותה תקופה למדנו גם מהטייס רמי הרפז, שנפל בשבי המצרי ב-30 ביוני 1970, ואשתו נפגשה עם גולדה מאיר. וכן מהנווט עמוס לויטוב, אשר נפל בשבי המצרי ב-5 ביולי 1970.

לצורך חקר המקרה גופו, נעזרנו בארכיון ועד הורי השבויים והנעדריים, שמוצג בעבודה כ"ארכיון גיא". ארכיון זה, מכיל מסמכים שונים המתעדים את כל פעילות ההורים (סיכומי ישיבות, הפגנות, ומפגשים עם אישים שונים, דיווחים על משלחות לחו"ל, התכתבויות עם רה"מ, ידיעונים שהפיץ הוועד לכלל הורי השבויים ועוד). כמו כן הוא כולל גם תמלילי שלוש ישיבות שנערכו עם "ועדת משנה מיוחדת בנושא שבוי ונעדרי סוריה", מטעם ועדת חוץ ובטחון של הכנסת. הועדה המיוחדת הוקמה ב-18 בפברואר 1974 והתכנסה שלוש פעמים, עד ה-1 במאי 1974. ארכיון ועד ההורים נמצא ברשותו של עמירם גיא, בנו של מזכיר הוועד והושאל לנו לצורך המחקר. נערכו גם מספר שיחות עם הגבי יהודית גיא (אלמנתו של מקים ועד הורי השבויים והנעדריים), וכן עם חברים רבים מעמותת פדויי השבי "ערים בלילה". תיעוד כל שיחות הרקע שנערכו לצורך המחקר, מופיע ברשימה הביבליוגרפית העברית תחת כותרת משנה "שיחות רקע".

מקורות ראשוניים נוספים לצורך המחקר הם: "מסמכי קיסינג'ר" - תמלילי דיונים ושיחות טלפון מקובץ מסמכי מלחמת יום הכיפורים של הממשל האמריקני, המתעדים בין השאר את ארבע פגישותיו של מזכיר המדינה הנרי קיסינג'ר, עם ראש הממשלה גולדה מאיר עם בווינגטון, בראשית נובמבר 1973, וכן את פגישותיהם הרבות בישראל. כן נסקרו תמלילי שיחות טלפון שערך עם שמחה דיניץ, שגריר ישראל בווינגטון. עוד נסקרו חילופי מברקים בין שגריר ארה"ב בתל-אביב קנט קיטינג, להנרי קיסינג'ר, ומברק מבוב בנט, שגריר ארצות הברית באו"ם. מסמכים "סודיים ביותר" אלה נחשפו לעיון הציבור בשנת 2005, ומופיעים באתר האינטרנט של הממשל האמריקני The National Archives. לצורך המחקר ולימוד הנושא, נסקרו מאות מסמכים, אך מטבע הדברים, רק הבולטים והחיוניים שבהם באו לכדי ביטוי בעבודה. ברשימה הביבליוגרפית שמלווה את המחקר, מופיעות כתובות האינטרנט הספציפיות של המסמכים הללו.

כן נעזרנו במקורות משניים, המתבססים על עיתוני התקופה (אוקטובר 1973- מאי 1974) אשר דנו בנושא השבויים והנעדרים: כ-14 ידיעות וכתבות מכל אחד מהעיתונים "הארץ", "מעריב" ו"ידיעות אחרונות", 6 ידיעות וכתבות מ"דבר", וכתבה אחת מ"הצופה". עיתונים אלה שימשו בעיקר לצורך הצגת ציטטות מפי ההורים עצמם, שבאו לביטוי הן במדורי החדשות והן בראיונות שהעניקו לתקשורת. ציטטות אלה, לא קיימות בארכיון הועד ולפיכך סייעו בידנו לעמוד על הלך הרוחות בקרב ההורים. חשיבות רבה נודעה גם לניתוח סיבות התפטרותה של גולדה מאיר בחודש מרץ 1974 (פרק ט' 16) כפי שהופיעו באותם ימים בפרשנויות בעיתונים (דבר, מעריב וידיעות אחרונות), שכן הם מצביעים במפורש על ההשפעה שהיתה להורים על החלטה זו, ומאידך, לא נמצא להם אזכור או ביטוי נוסף בספרות המחקר שעוסקת במלחמת יום הכיפורים. השימוש שעשינו בעיתונות התקופה, תרם גם להבנתנו את תהליך התפוררות קשרי הסולידריות של האליטות והתמורה שעברה התקשורת הישראלית בעקבות המלחמה.

המקורות המשניים כוללים גם ספרי ביוגרפיות: אבן, אבא (1978), פרקי חיים; אשכנזי, מוטי (2003), הערב בשש תפרוץ מלחמה; בגין, מנחם (1950), המרד; בר-זהר, מיכאל (2006), כעוף החול, שמעון פרס - הביוגרפיה; גור, מוטה (1998), ראש המטה הכללי; דיין, משה (1976), אבני דרך; וייס, אבי (1998), בשבי המצרי במלחמת יום הכיפורים; מאיר, גולדה (1975), חיי; עמית, מאיר (1999), ראש בראש; קבלסקי, ליאורה (1987), בביתו של נעדר; רונן (פקר), רן (2003), נץ בשחקים; תמיר שמואל (2002), בן הארץ הזאת.

כן נעזרנו בספרות כללית העוסקת במלחמת יום הכיפורים: בראון, אריה (1993), משה דיין במלחמת יום הכיפורים; ברגמן, רונן, גיל מלצר (2003), מלחמת יום כפור, זמן אמת; גולן, מתי (1976), השיחות הסודיות של הנרי קיסינג'ר; ולד, עמנואל (1987), קללת הכלים השבורים; מדזיני, מירון (1990), היהודיה הגאה, גולדה מאיר וחזון ישראל; פורת, ישעיהו יהונתן גפן, אורי דן, איתן הבר, חזי כרמלי, אלי לנדאו, אלי תבור (1973), המחדל; קוטלר, יאיר (1974), ההלם. העבודה נשענה גם על

מאמרים אקדמיים בנושא המלחמה, וראיונות בכלי התקשורת שנערכו בשנים
האחרונות עם אנשים שונים. למשל גבעולי, שאול (2005), גוטווין, דני (2005).

ו. ישראל בין שתי המלחמות 1967-1973

ו.1. המערכת הפוליטית ה"סגורה"

במחצית השנייה של שנות הששים, החלו להתעורר בדמוקרטיה המערביות גלי מחאה אשר הוציאו המוני אדם אל הרחובות. אירועים אלה הצביעו על מגמה חדשה, שבה למבנים הפוליטיים הפורמליים אין עוד יכולת מענה לכל בעיה, ועקב כך, מתעורר בקרב הציבור צורך לפנות לאפיקים חדשים של השתתפות פוליטית. נושאי המחאה היו מגוונים, כמו למשל מרד הסטודנטים המפורסם של צרפת ב-1968, שבו דרשו המוחים רפורמה בתוכניות הלימוד השמרניות; כמו מאבקים לזכויות אדם; או המחאות הממושכות ברחבי ארצות הברית נגד המלחמה בוויאטנם. הפגנות אלה נגד השלטונות, העידו על תמורות שחלו במבני ההזדמנויות הפוליטיות במדינות המערב, ופתיחתן לביקורת אזרחית ולמחאה. לעומתן, בישראל בשנים הללו ובעיקר לפני שנת 1967, הגישה הרווחת היתה שיש לצמצם את הביקורת הפומבית על השלטונות ככל הניתן (ליימן-ווילציג, 1992, 115-116). מלחמת ששת הימים וכיבוש השטחים, אמנם הובילו בין השנים 1967-1973 לדיונים מקיפים בסוגיות של מדיניות חוץ ובטחון, ואולם היה קונסנזוס רחב במפלגות, בסיעות ואף בקרב הציבור ביחס לצורך בגבולות בטוחים כתנאי להסדרי שלום. העדר הביקורת נמשך גם במהלך מלחמת ההתשה שבין השנים 1969-1970, ולדעת ברזילי (1991), הדבר נבע בעיקר ממהות השלטון, שהתבסס על ממשלות ליכוד לאומי, שמטבען מפנימות מתיחויות פוליטיות אל תוך המסגרות השלטוניות ומצמצמות מאד את היקף הויכוחים הציבוריים. לטענתו, גם התקשורת היתה פרו-ממסדית באופן ברור, וככלל, גילתה תמיכה במדיניות הממשלה.

גם בזירה החוץ פרלמנטרית הפעילות היתה מינורית ביותר. מן הבודדים שהפרו את האווירה הקונצנזואלית, היו חברי "התנועה לשלום ובטחון", אשר מחו נגד החזקת השטחים והכיבוש. אך לדברי הרמן (2004, 67), באותן שנים, הדיון בנושאי בטחון נחשב לנחלתם הבלעדית של מדינאים ומומחים צבאיים, כך שתנועה זו לא יכלה לקבל לגיטימציה להשפיע בסוגיות כאלה. יתרה מזאת, פעילות חוץ פרלמנטרית בשנים הללו, נחשבה "ללא נאותה", והמערכת הפוליטית הישראלית היתה כאמור

סגורה כמעט לחלוטין בפני מעורבות מן הסוג הזה. אפילו הסיקור התקשורתי שהוקדש לפעילות התנועה, היה לדברי ברזילי (1991), דל ובלתי משמעותי.

גילויי ביקורת ספורדיים נוספים כנגד מדיניות הממשלה בנושאי בטחון, כמו למשל המחאה על סירובה לאפשר לד"ר נחום גולדמן להיפגש עם נשיא מצרים נאצר; או "מכתב השמיניסטים" שהביעו את הסתייגותם מהכיבוש, ממלחמת ההתשה ומאי נקיטת צעדים שבאפשרותם להביא לסיום הלחימה, הובילו את הציבור להענקת תווית של "בוגד" או "תבוסתן" ליוזמיהם (הדרי, 2002, 75). גם מחזהו הסאטירי של חנוך לוין "מלכת אמבטיה", אשר ביקר את חוסר המחאה הציבורית נגד מלחמת ההתשה, זכה לקיטונות של בוז וזעם. הסערה הציבורית הגיעה לשיאה, כאשר הורים שכולים ונכי צה"ל הפגינו באולם "נחמני" ורגמו את השחקנים בעגבניות. ואמנם, המחזה הורד מעל הבמות לאחר תשע עשרה הצגות בלבד.

מחאה על רקע קיפוח כלכלי-עדתי, ובעיקר של אנשי "הפנתרים השחורים", היתה אף היא מתונה ביחס, ורוסנה-נספגה על ידי השלטון. בעיקר זכורה לכל ביקורתה של גולדה מאיר עליהם, כי "הם אינם בחורים נחמדים" (גינקינס, 2005). גלן ומבורך (1981, 36), אכן מצאו כי תקופת מלחמה, ממתנת תופעת תדירות הפגנות ותורמת להתלכדות ציבורית סביב אינטרס של בטחון לאומי. אך אפילו אם נמצאו מבקרים בתחומים שונים, הרי שמקבלי ההחלטות ניסו להשתיקם. משה דיין, שר הביטחון, פסל למשל מותחי ביקורת על גילויי שחיתות, בטענה כי הם "מפיחי רוח תבוסתנות", וככלל, טענתו היתה כי לא ניתן גם לנהל ענייני מלחמה וגם לעסוק ברפורמות חברתיות, או בשביתות והפגנות (הדרי, 2002, 76). גולדה מאיר הודתה שהתנגדה אפילו למאבקי עובדים למען העלאת שכר: "היה לי יחס שלילי ביותר לרעיון של שביתות בשירותים חיוניים, בפרט בארץ שנמצאת במצב מלחמה" (מאיר, 1975, 288). והשביתות דוכאו לפיכך בידי הממשלה באמצעות צווי ריתוק.

המערכת הפוליטית הישראלית ה"סגורה", שבין שתי המלחמות, ינקה את עוצמתה ממקור רב חשיבות נוסף - התבססותה על קשרים ובריתות של האליטה המדינית, הצבאית והתקשורתית. שכן, במערכות פוליטיות שבהן קשרי האליטות יציבים ומגובשים, הסיכוי למחאה אזרחית מצטמצם. פיצול וריסוק בריתות שכאלה, הוא

לדעת Tarrow (1989,51), אחד התנאים החשובים המאפשרים התארגנות מחאה אזרחית יעילה.

ו. 2. ברית האליטות ערב מלחמת יום הכיפורים

א. ההנהגה המדינית והצבאית

מלחמת ששת הימים, סימנה את תחילת היחלשותה של העוצמה המפלגתית המסורתית של מפא"י, על מנגנוניה ואנשיה, ובעיקר על רקע הססנותם לפני המלחמה (קימרלינג 1993 ב', 25). בנוסף לכך, בתחילת אוגוסט 1970, גם הגיעה אל קיצה ממשלת האחדות הלאומית. זאת מפאת סירובה של גח"ל לאמץ את תוכנית רוג'רס, שהמליצה לקבל את החלטת מועצת הביטחון 242 מ-1967, הקוראת לנסיגה ישראלית מן השטחים שכבשה. פרישתה של גח"ל, החלישה אם כן את חוסן השלטון, שכן כפי שטען ברזילי (1992 ב', 144), כל עוד יש לקבוצות פוליטיות אינטרס בקיומו של מבנה קונסנזוס, נפתרות דילמות רבות ומתחזקות מגמות של פשרה ומתינות ביחסי האליטות, בעוד שמגמות של הקצנה פוליטית נדחקות לשוליים. אך חרף החלשות המפלגה וביטול ממשלת האחדות ואולי אף בעטיין, את המדיניות בתחילת שנות השבעים ניהלה ראש הממשלה גולדה מאיר, שעל פי תיאורו של הנרי קיסינג'ר, היתה: "מנהיגה גדולה וחזקה, שאין זה תענוג לשאת ולתת עמה. [...]. הנוהגת בחברי הממשלה כדרך שמורה מטפלת בילדי בית ספר סוררים" (גולן, 1976, 49). ללא חברי הליכוד בממשלתה, לצידה של גולדה מאיר נותרה קבוצת אנשים מצומצמת, שכונתה "המטבח", שבו השתתפו משה דיין, ישראל גלילי, ולעיתים גם יגאל אלון. וכפי שטען גוטוויץ (2005), היתה זו "אליטה שלטונית שעשתה דברים מאחורי גבם של האזרחים". אליטה זו, התנהלה תוך שתוף פעולה מלא עם האליטה הצבאית, שיוקרתה והשפעתה נבעו מהניצחונות הצבאיים ב-1948 ו-1956, ואף ביתר שאת בעקבות מלחמת 1967.

אבא אבן, שהיה שר חוץ בממשלת גולדה מאיר, טען שגישתה הבלתי ביקורתית כלפי הממסד הביטחוני, בניגוד לדרך הנהגתם של בן-גוריון, שרת ואשכול, היתה גם חולשתה הגדולה ביותר: "לשם מה צריכה ישראל ראש ממשלה, אם לא בשביל לערער על הממסד הביטחוני? יתר הפונקציות חשובות פחות מכך. היא נהגה לומר על

נושאים ביטחוניים כי אינה יכולה, אלא לקבל באופן עיוור את דעתם של אנשי הצבא" (Shlaim, 2003, 169-170).

העיתונאי זאב שיף (2004), כתב גם הוא על "דברים מדהימים שהתפרסמו על הסימביוזה השלילית שהיתה בין הדרג המדיני והדרג הצבאי". זאת למשל, כאשר ערב המלחמה התקיימה ישיבת שרים מצומצמת עם כמה אלופים, שבה הוחלט להסתיר משרי הממשלה האחרים ומן האמריקנים, כי קיימת אפשרות סבירה שמצרים תפתח במלחמה, על מנת למנוע לחץ אמריקני להסדרי שלום עתירי ויתורים. וכך, אנשי הצבא, ובהם הרמטכ"ל וראשי המודיעין, שימשו עדים להחלטה כיצד לא לספר לשרים האחרים את מלוא הפרטים החשובים, ולמעשה להונות אותם. לטענת שיף (שם), דו"ח אגרנט לא התייחס לישיבה זו או לתופעה ככלל, שהוכיחה כי הדרג המדיני הבכיר וראשי צה"ל היו שזורים זה בזה בכל הקשור למלחמת יום הכיפורים.

האליטה הצבאית נהנתה גם מאהדה ציבורית אשר גבלה בסממנים של פולחן אישיות, במידה רבה בעידודה של התקשורת, שסחפה איתה גם את מקבלי ההחלטות (גזית, 2006, 37). דוגמא אחת מיני רבות, הציג שאול גבעולי (2005), בעבר קצין חינוך ראשי. לדבריו, לפני מלחמת יום הכיפורים היה בדרגת אלוף משנה, והרגיש "יחס של כבוד עד כדי אבסורד. הייתי נכנס לקיוסק לשתות משקה קר. פעמים רבות שמעתי את בעל הקיוסק אומר - אדוני, אתה לא צריך לשלם בזכות הדרגות".

ב. קשרי סולידריות עם האליטה התקשורתית

על שתי אליטות אלה, סוככה בקשרי סולידריות האליטה התקשורתית, אשר במקרים רבים היתה שותפת סוד באמצעות מפגשים שנערכו בין הצמרת המדינית לבין "ועדת העורכים". אכן, אין לפקפק בכוחה של תקשורת המונים לסייע לשלטונות להעלים מידע מן הציבור, ובעיקר לסייע בידיהם לשמר ולהנציח את "סגירות" המערכת בפני ביקורת ומחאה - וכך אמנם היה גם בישראל. לדברי ברזילי (1991), עד 1973 התאפיינה התקשורת בצייתנות של ממש, ולמעשה נשלטה על ידי מפלגת העבודה. מודעותם של הכתבים והעורכים לצורך לבקר את מעצבי המדיניות, במיוחד בתחומי ביטחון לאומי, היתה מועטה ומרבית העיסוק בנושאי צבא ומדינה

היו ברמת הדיווח ולא הפרשנות או הביקורת. כך למשל, כאשר ערב המלחמה הגיעו למערכות העיתונים דיווחים רבים של סוכנויות הידיעות הזרות על ריכוזי צבאות סורים ומצריים בגבולות ישראל. הידיעות הללו לא פורסמו ולא בגלל הצנזור הצבאי, אלא בגין צנזורה עצמית של העורכים. לדעת נגבי (1985, 477), קברניטי התקשורת אימצו אף הם את הגישה הפטרנליסטית של השלטון כלפי העם, הגורסת כי הציבור אינו בוגר דיו להתייצב אל מול המציאות. לדברי פרי (2001, 240), הקשר של התקשורת עם הצבא היה אף עמוק יותר, והיה מהגורמים המשפיעים על אתוס "פולחן הגנרלים". רבים מהאלופים אימצו "עיתונאי חצר" ותלותם של העיתונאים והעורכים במידע שזרם מהם גברה, עד כדי הפיכתה לעיתונות מתבטלת.

נורמה תקשורתית דומה, אפיינה עם זאת את מרבית הדמוקרטיות בעולם, והשתנתה לדעת פרי (2003, 62-63), רק כאשר התקשורת האמריקנית הציגה בשנת 1968 תמונת מצב ותיאור השונים מאלה שהציג הממשל, לגבי המתרחש בוואטנס. נקודת מפנה זו, גרמה לשנוי במודל התקשורת האמריקני, מ"עיתונות אובייקטיבית" ל"עיתונות מבקרת", שמציגה עמדה ספקנית וביקורתית כלפי הממשל. גישה זו התפשטה גם בכל מערב אירופה, אך לישראל הגיעה רק בעקבות הטראומה של מלחמת 1973. אפשר שלא רק התקשורת הושפעה מהתמורות שחלו בשנים הללו בדמוקרטיות המערביות. לטענתו של הופנונג (1991), גם הציבור הישראלי שכבר נחשף באותה עת לטלוויזיה, חזה בהפגנות שליוו את המעורבות האמריקאית בוואטנס, ובדיווחים על מעורבות הנשיא האמריקני ניקסון בפרשת ווטרגייט. כל אלה, תרמו לדעתו לדה-מיסטיפיקציה של העומדים בראש צמרת השלטון ולנכונות הציבורית לבקר, להתריע ולהתנגד.

לסיכום, מפרק זה ניתן ללמוד כי המערכת הפוליטית הישראלית ערב מלחמת יום הכיפורים, היתה מערכת סגורה, שבראשה עמדה ראש ממשלה בעלת עוצמה פוליטית מרובה. קברניטי המדינה זכו לשיתוף פעולה מוחלט מצד האליטה הצבאית והתקשורתית, ולתמיכה ציבורית רחבה. בניגוד לצמיחת תנועות המחאה בשנים הללו בדמוקרטיות המערביות, אזרחי ישראל הפגינו סולידריות מרובה עם ממשלתם. המעטים אשר ההינו להביע דעות החורגות מן הקונצנזוס, לא זכו לבמה תקשורתית נאותה, ובעיקר - נחשבו לתבוסתנים ואפילו לבוגדים. אולם בד בבד,

באותן שנים החלו בציבור הישראלי ובכלי התקשורת, להיחשף למגמות חדשות של ביקורת וספקנות, שניכרו ברחבי העולם, ובעיקר בארצות הברית. חשיפה זו, לתמורות שהגיעו מארצות הים, נתנה את אותותיה בישראל, בעקבות משבר מלחמת יום הכיפורים.

ז. מלחמת יום הכיפורים

ז. 1. משבר ההנהגה והתרופפות קשרי האליטות

ערב מלחמת יום הכיפורים, שררה בישראל תחושה כי "מעולם לא היה פה כה טוב" (אייזנשטדט, 1996, 385). רוב האוכלוסייה נהנתה מתקופה של שגשוג כלכלי, וממחקרי דעת קהל בשנים הללו, משתקפת שביעות רצון רבה של הציבור ממדיניות הממשלה וסולידריות בסיסית עם השלטון (קיס, 1975, 597). את האווירה הכללית בחגיגות יום העצמאות ה-25, וזאת כחמישה חודשים בלבד לפני פרוץ המלחמה, תאר אבא אבן: "המצעד הצבאי ליובל הכ"ה של המדינה, שנערך בירושלים באפריל 1973, התנהל באווירה של גאווה לאומית מתרוננת. הביטחון העצמי היה מופלג" (אבן, 1978, 482). על רקע תחושה לאומית אופורית זו והערכה מודיעינית שגויה, כי שליטי ערב לא יעזו ליזום מלחמה שבה קלושים סיכוייהם לנצח, פתחו ב-6 באוקטובר 1973 צבאות סוריה ומצרים בו זמנית במתקפה כוללת על ישראל.

אווירת החורבן עקב אי מוכנותה של ישראל ובעיקר על רקע החלטת הממשלה שלא לגייס את כוחות המילואים, היתה מוחלטת ולוותה בחשש של הקברניטים מפני תבוסה. לדברי גולדה מאיר: "ביומיים או בשלושת הימים הראשונים למלחמה הפריד רק פס דק של צעירים אמיצי לב בנינו לבין שואה" (מאיר, 1975, 310). מאוחר יותר אף סיפרה לתא"ל אבנר שלו, שהיה ראש לשכת הרמטכ"ל דוד אלעזר, כי ביום השני למלחמה החליטה להתאבד (ברזילי, 2003 א'). על פי עדותו של תת אלוף משה (מוסה) פלד, גם משה דיין היה במצב רוח קודר, ואף אמר לו: "זה חורבן של בית שלישי, זה סופו של בית שלישי". כאשר ניסה פלד לעודד אותו, הבחין לדבריו כי "למשה דיין ירדו דמעות מהעיניים ומה שנשב ממנו, זה בעצם הכל אבוד" (אורן, 2005).

עם זאת, המשבר הלאומי שהתחולל עקב הפתעת המלחמה ועוצמתה, הותיר בראשיתו את שרידי המאפיינים של מערכת פוליטית סגורה, שקברניטיה הסתירו מידע מעין הציבור, ויצרו "מסך עשן" (Sheffer, 1999, 166). בשעה שהמצרים כבר חצו את תעלת סואץ, הסורים חדרו לעומק רב ברמת הגולן והאבדות היו גבוהות מאד, עדיין התנגדה גולדה מאיר לעדכן את הציבור במתרחש: "שאלה בוערת היתה אם בשלב זה מן הראוי שנספר לאומה עד כמה המצב ביש באמת, ואני הייתי תקיפה

מאד בדעתי שעלינו לחכות קצת. המעט שנוכל לעשות למען חיילינו, ולמען משפחותיהם, היה להשאיר את האמת לעצמנו למשך עוד ימים אחדים. [...] ידעתי כי למען כולם לא אוכל למסור את כל העובדות" (מאיר, 1975, 311). הכנסת, שהמלחמה שיתקה את פעילותה, התכנסה לראשונה רק ב-16 באוקטובר, ולפיכך הציבור לא קיבל מידע בצינורות המקובלים. לטענת Tzabag (2001, 192), ההודעות הרשמיות שניתנו, היו חלקיות ושטחיות ושאלות רבות נותרו ללא מענה. אך המידע על המצב הקשה בחזיתות הלחימה, הוסתר לא רק מפני הציבור. פרוטוקולים משיבות ועדת חוץ ובטחון שנחשפו בשנת 2003, מעידים על חולשת הפיקוח הפרלמנטרי על מערכות הביטחון ועל הסתרת מידע מהוועדה על ידי הממשלה. העיתונאי אמנון ברזילי (2003 ב'), שעיין במסמכים, תאר את פגישת חברי הוועדה עם ראש הממשלה במוצאי יום הכיפורים: "תדהמתם התבטאה בשתיקתם. האופוזיציה בראשות מנחם בגין נמנעה מלמתוח ביקורת. היחיד שהעז לצאת נגד ההנהגה היה יצחק בן אהרן. איש מחברי הוועדה לא שאל את ראש הממשלה מדוע בהופעתה בפניהם יומיים קודם לכן העסיקה אותם בפגישתה עם קנצלר אוסטריה, במקום לדווח להם על ריכוזי הצבא הסורי והמצרי". אך חרף תדהמתם, גם בימים הבאים לא עודכנו חברי הוועדה במתרחש ויצחק רפאל, ממנהיגי המפד"ל התלונן כי: "לא ייתכן שעברו כבר שתי יממות ואנחנו למעשה יודעים רק מה שכתוב בעיתונים, ואני חושב שהמצב הוא ללא נשוא [...] לא הופיעו בפנינו לא הרמטכ"ל ולא שר הביטחון" (שם). אבל למרות זאת, העלמת המידע נמשכה גם בימי הלחימה הבאים ובעיקר על פי בקשתו המפורשת של שר הביטחון מאנשי הצבא, "ללכת בפרופיל נמוך גם בממשלה וגם בוועדת חוץ וביטחון. לא לענות על שאלות אפילו שיצחקו עליכם. אל תכנסו איתם לתוכניות אופרטיביות ותיזהרו" (בראון, 1993, 192).

גולדה מאיר גם חסמה אפשרות להשמעת דברי ביקורת כלפי משה דיין, שרבים ראו בו אחראי למחדל של הפתעת המלחמה. תביעתו של שר המשפטים שמשון שפירא לפטרו, נדחתה על ידה בכעס: "ברגע זה שאתה מדבר איתי - עדיין נופלים בנינו" (ידיעות אחרונות, 26.10.73), ועקב כך, ב-30 באוקטובר, פרש שמשון שפירא עצמו מן הממשלה. לימים, כתבה גולדה מאיר בספרה, שלעולם לא יפוג בה הכעס על שפירא, הן על כך שחשף את דעותיו בפני קבוצות ח"כים במזנון הכנסת וגם על כך שידע כי דרישתו לפיטורי משה דיין תגיע לעיתונות (מאיר, 1975, 326). ואולם הביקורת על

שר הביטחון הגיעה גם מקרב אישים אחרים בממשלה ולמעשה, כבר ב-12 באוקטובר הביע משה דיין את נכונותו להתפטר - יוזמה שנדחתה על ידי גולדה מאיר. בספרה היא כתבה על שבירת האחדות והאווירה העכורה במפלגתה ובממשלה: "לפעמים היה נדמה לי שכל מה שאירע מאז ה-6 באוקטובר אחר הצהריים קרה ביום אחד שאין לו סוף - ואני רציתי שיבוא סוף ליום הזה. ציערה אותי מאד התפוררות הסולידריות בחוג הפנימי של המפלגה. אנשים שהיו בעבר שרים בממשלתי, חברים שאתם עבדתי בשיתוף פעולה הדוק במשך כל השנים שלי בתפקיד ושהיו שותפים מלאים בגיבוש מדיניותה של הממשלה, נראה היה כי עכשיו אינם מוכנים לעמוד בפני המטחים של בקורת בלתי צודקת ואפילו של דיבות, שהוטחו נגד דיין, גלילי ונגדי. [...] התרעמתי גם על הדיבורים חסרי האחריות על 'המטבח' שלי שכביכול החליף במידה ידועה את הממשלה בזה ששימש גוף לקבלת החלטות" (מאיר, 1975, 330).

לבד ממהלכי המלחמה שלא הובאו לידיעת הציבור, מידע נוסף חיוני ביותר שהוסתר מפניו, נגע לצילומי רשתות תקשורת זרה את חיילי צה"ל אשר נפלו בשבי ובאותה שעה היו עדיין בגדר נעדרים. פדוי השבי אריק אבנרי (2006), סיפר כי דודתו המתגוררת בחו"ל, קנתה צילומי שבויים בכסף מלא מסוכנות ידיעות זרה. לדבריו, הצנזורה הצבאית "עלתה" על המכתב ששלחה להוריו וכעבור מספר ימים החזירה אותו למכותבת בחו"ל. ב-15 באוקטובר, הסורים התירו לצלמי טלוויזיה הולנדית לצלם שבויים ישראלים כפותי ידיים, העוברים התעללות, וקרוב משפחה של אחד השבויים החי בגרמניה, שלח לישראל עותק מהצילומים. אשת שבוי בסוריה סיפרה שמאוחר יותר התברר למשפחות כי ממשלת ישראל קיבלה גם היא העתקים מהסרט, אולם החליטה להסתיר אותו מהם, בכדי למנוע "סבל מיותר". לדבריה: "הרצון הטוב הזה, גרם לזעם רב מצד ההורים, שעבורם זו היתה הזדמנות לאמת כי בניהם בחיים" (קבלסקי, 1987, 55). לעדות ראשונה זו היתה כמובן חשיבות עליונה, ולפיכך יזמו ההורים עצמם מבצע איתור של בני משפחות נוספות, שבניהן אולי מופיעים בצילומים (פלג, 1973). על המשמעות הרת הגורל של תמונות שבויים בעבורם, סיפר אב, שהסתיר מרעיתו את הידיעה כי בנם נעדר: "יום אחד אני פותח את העיתון. הנה! הנה הבן שלי! הנה תמונה שלו! הוא חי! בעיתון הופיעה תמונה של

27 שבויים מהחרמון, והבן שלי, הילד הזה, יושב שם ביניהם. לא רצחו אותי. הוא בודאי בשבי. הרגשתי כאילו אני, כאילו הוא, נולדים מחדש. אתה יודע מה זה? ראיתי את הבן שלי! אז, כשראיתי שהבן שלי לא מת, סיפרתי לאשתי" (מיכלסון, 1974). איפול נוסף התרחש במחצית הראשונה של חודש אוקטובר, כאשר הממשלה נמנעה מלפרסם שבחושנייה התגלו גופות שבויים שנרצחו בידי הסורים. להעלמת המידע החיוני הזה ממשפחות השבויים, היתה לדעת ההורים השלכה חמורה נוספת - אי ניצול התקשורת הזרה לפרסום הראיות בעולם. שכן באותה עת שהו נציגייהן בארץ, ויתכן כי פרסום הדבר היה מעורר סערה והיה מציל חיי שבויים נוספים. לטענת ההורים "הנימוק שחסו על רגשות המשפחות אינו עומד בביקורת, כי לקרובים נודע הדבר בלאו הכי" (ארכיון גיא, 18.2.74).

ז. 2. "מלחמות הגנרלים"

הצלע השניה עליה התבססה ברית האליטות הישראלית - הצמרת הצבאית, גם היא התפצלה והתרסקה בזמן המלחמה. בעקבות כשלון קרבות הבלימה בימים הראשונים, התערער הביטחון העצמי של מפקדים רבים שנמנו עם הפיקוד הבכיר והתפוגגה אמונתם ביכולתו של צה"ל להכריע את המלחמה (ולד, 1987, 99). במהלך הקרבות גם פרצו מחלוקות בקרב הפיקוד הבכיר של הצבא ובעיקר משום ששמואל גונן (גורודיש), אלוף פקוד דרום, היה חדש בתפקידו. אך ההכפשות נמשכו גם אחרי שמינו מעליו את הרמטכ"ל לשעבר, חיים בר-לב, כמפקד החזית. כך התפרסמו גם מריבות וחילוקי דעות בין האלוף אברהם אדן, שפיקד על הגזרה הצפונית בחזית המצרית, לבין האלוף אריאל שרון שפיקד על הגזרה המרכזית. לדעת מדיני (1990, 457), "מלחמות הגנרלים" היו חמורות במיוחד בחזית הדרום, משום ששני אישים מרכזיים, בר-לב ושרון, היו מועמדים לכנסת - זה מטעם מפלגת העבודה והאחר מטעם הליכוד. מובן כי אוירה עכורה זו בשורות הצבא, לא נעלמה מעיני הפוליטיקאים. לדברי שמעון פרס, חברי מפלגת העבודה בממשלה הרבו להשמיץ את שרון, כינו את העוצבה עליה פיקד "אוגדת הליכוד" ומתחו ביקורת על נוכחותם של אלופים מתומכי הליכוד ועל עיתונאים וצלמים בפמליית שרון (בר-זהר, 2006, 412). ויכוחי הגנרלים, לרבות האשמות נגד צמרת מפלגת השלטון, אשר מצאו את ביטויים

גם בשידורי הטלוויזיה הישראלית (ברזילי, 1991), החלישו ופיצלו את ברית האליטות הישראלית. החלטת הממשלה שהתקבלה ב-18 בנובמבר, על הקמת ועדת חקירה, שתבדוק בעיקר את תפקוד הדרגים הביטחוניים, לפני ובמהלך המלחמה, אף החריפה והעצימה את השחיקה בקשרי האליטה המדינית והצבאית.

ז. 3. סולידריות "ועדת העורכים" עם ההנהגה בזמן המלחמה

עם זאת, רעידת האדמה שזעזעה את המדינה, וכרסמה בברית האליטות המדינית והצבאית, טרם נתנה את אותותיה בקשריהם של אלה עם האליטה התקשורתית. אדרבא, במהלך ימי המלחמה, תחושת השותפות והקרבה ביניהם אפילו התחזקו. זאת, אפילו על חשבון הסתרת מידע שקיבלו העורכים, מפני הסגל הזוטר שפעל תחתם. איש הרדיו אריה גולן (2003), סיפר: "לא ידענו בימים הראשונים, כפי שגם שרי הממשלה לא ידעו (כי שר הביטחון משה דיין לא טרח לספר להם), על נפילת המעוזים, על טבח המילואימניקים שישבו בהם ושבייתם של האחרים. רק מי שצפה בשידורי הטלוויזיה מירדן ידע את האמת וראה את החיילים המצרים תוקעים דגלים ורוקדים על 'ביצורי' קו בר-לב. 'לא מספרים לכם את האמת, אתם לא יודעים מה קורה' - זעקה בטלפון מארצות הברית חברתו של אחד מאתנו. רק טיפין טיפין שוחרר לפרסום בישראל גודל האסון. על נפילת מוצב החרמון למשל, נמסר רק כאשר צה"ל הצליח לכבוש אותו מחדש".

לעומת סגל התקשורת הזוטר שמפניו הוסתר המידע, סיפר העיתונאי משה ז"ק (1993), כי ועדת העורכים הפכה לתחנה במסלול הישיבות היומיות של שר הביטחון והרמטכ"ל. בין ישיבה ב"בור" עם המטכ"ל, לבין ישיבה עם ועדת השרים לענייני ביטחון, היו משה דיין ורב אלוף אלעזר מתפנים לשיחה עם ועדת העורכים. לדבריו, השיחות התכופות והמרגשות כאחת, הטביעו את חותמן על תחושת השותפות של העורכים בשמירת סוד, עד כי במשך כל המלחמה לא הוגשה אף תלונה של הצנזורה נגד עיתון, או לחילופין של עיתון נגד הצנזורה. הסולידריות של ועדת העורכים עם האליטה המדינית והצבאית נמשכה אם כן, וזאת למרות העובדה שלאחר המלחמה ספרה חנה זמר, עורכת "דבר" על המפגשים הללו עם שר הביטחון: "אילו פרסמו את דבריו של דיין באספקלריה של הועדה, הוא היה מתקבל כאדם חסר דעה ודעת.

[...] הוא שינה את דעותיו משיבה לשיבה. [...] יום אחד הוא היה High, וביום השני היה Down (כשדבר על סכנת חורבן הבית השלישי). וכשתכננו את המעבר לצד השני, כבר דיבר על התיישבות ישראלית עירונית וכפרית בגדה המערבית (של תעלת סואץ). הוא יכול היה להגיע לדעות קיצוניות וקוטביות משיבה לשיבה" (לביא, 1987, 347).

ניתן לומר לסיכום, כי חרף הזעזוע שעבר על ההנהגה, והשחיקה שנוצרה בברית האליטות, הרי שהמקרים אותם תארנו, מצביעים על כך שגם בראשיתו של משבר המלחמה, המשיכה המערכת הפוליטית להיות ריכוזית וסגורה. הממשלה נאבקה על שמירת כוחה ואולי אף על שרידותה, באמצעות הסתרת מידע חיוני מהציבור וממוסדות דמוקרטיים פורמליים. היתה זו מערכת שהורגלה לנורמות שעל פיהן הבעת ביקורת, מחאה, או שביתה נתפסו כהתנהגות בלתי נאותה, לא כל שכן במהלך מלחמה. דהיינו, לפנינו מערכת שחרף הימצאותה באחד המשברים הקשים שידעה מימיה, עשתה כל שביכולתה לשמר את דימוי כוחה והרגלי שליטתה. ואולם, כפי שטענו דורון ולבל (2003, 217-218), יש לזכור כי במקרים רבים משבר וטראומה לאומית יוצרים שינוי במבנה ההזדמנויות הפוליטיות, וכך אמנם היה גם בישראל. ב-1973, טראומת מלחמת יום הכיפורים, היא זו אשר שינתה לחלוטין את כללי המשחק המוכרים, ופתחה את המערכת לביקורת ומחאה.

ח. הפסקת האש

ח. 1. אורית ה"מחדל" מחלחלת לציבור

מועצת הביטחון של האו"ם, שהתכנסה על פי בקשת ברית-המועצות ב-21 באוקטובר, קראה להפסקת אש מיידית שהיתה אמורה להיכנס לתוקף ב-22 באוקטובר בשעה 17:58. הפסקת האש נתקבלה אומנם על דעתן של קהיר וירושלים, אך הקרבות נמשכו ביוזמת ישראל עד 24 באוקטובר, תוך כדי שיפור העמדות של כוחותיה. לפיכך, כאשר נכנסה הפסקת האש לתוקף, נותרו הארמייה השלישית (כ-20,000 חיילים וכ-300 טנקים) והעיר סואץ מכותרות על-ידי צה"ל, מבלי יכולת מעבר של שיירות אספקת מזון וציוד רפואי. בחזית הסורית, הסתיימה המערכה כשבידי ישראל מוצבים אסטרטגיים בפסגת החרמון שחלשו על הדרך לדמשק, ועמדות שמהן היו מצויים פרברי הבירה בטווח תותחי צה"ל.

הפסקת האש שהתקבלה על ידי הצדדים היריבים, לא הביאה להפסקת מלחמת ההתשה, ובחזיתות חיילים נהרגו, נפצעו, ושני טייסים ישראלים נוספים נפלו בשבי הסורי והמצרי. אך בעורף ניכרה היטב תחושת שיבה לחיי שיגרה, ובעיקר - החלו להישמע טענות בקשר למחדל תפקוד הממשלה ערב המלחמה ואיתן גם השאלה מי אחראי למה שאירע. על רקע הכעס והשאלות הקשות הללו, הכרזתו של נשיא המדינה אפרים קציר, כי "כולנו אשמים", נשמעה מופרכת ביותר. בנוסף לקולות שעלו מהעורף, בחזית החלה להתעורר התמרמרות אחרת. לדברי זאב שיף (1973), בסוף חודש נובמבר כבר נשמעו תלונות רבות של אנשי מילואים: "מה שאנו רוצים לדעת - כמה זמן נשב כאן, רוצים תאריך". לדבריו, אי השוויון בחלוקת הנטל היה הנושא המדובר ביותר בחזית, וכמוהו גם התחושה הקשה של אנשי המילואים על שלוות החיים בעורף, "כאילו לא קרה כלום" (שם). התמרמרות נוספת נגעה לאי צדק בהשלמת המשכורות למגויסים. כמו למשל זו שהשמיעה אשת חייל מילואים: "מדוע בעלי שהיה סוכן ביטוח לפני שגויס והרוויח 4000 לירות, מקבל היום רק 1500 לירות, ואילו פלוני עובד חברת כלל מקבל את מלוא משכורתו הקודמת" (ארליך, 1973). אפילו טרוניות של בעלי רכבים שגויסו לצה"ל החלו להישמע, בגין אי תשלום עבור שבתות וחגים.

כחודש וחצי לאחר הפסקת האש, התפרסם מעין כתב אישום נגד ההנהגה - ספר בשם "המחדל", שדיוקנה של גולדה מאיר על כריכתו. את הספר כתבו בכירים מעיתונאי ישראל של אותה תקופה: ישעיהו פורת, אורי דן, איתן הבר, אלי לנדאו, חזי כרמל, אלי תבור ויהונתן גפן. הצנזורה אמנם פסלה קטעים רבים בספר, הניכרים בכתמים הלבנים שנותרו בו, אך למרות זאת, ניתן היה ללמוד ממנו על סיפור הרשלנות המודיעינית שהובילה להפתעה הגדולה ועל המהלכים הכושלים של הקרבות בימים הראשונים. הציבור הישראלי קנה בהמוניו את הספר, ועד חג פורים הודפסו שבע מהדורות. בדברי ההקדמה לספר היכו העיתונאים גם על חטאם הם: "שבנו מן המלחמה ומצאנו איש את רעהו: שבעה עיתונאים משלושה עיתונים שונים, ניצים ויונים, בעלי דעות פוליטיות מנוגדות. בינינו גם כאלה אשר כתבו בעיתוניהם בשנים האחרונות טורי טורים שהאמינו בהם, ותרמו באמצעותם, שלא בודעין, לשאננות, לזלזול באויב, לביטחון העצמי המוגזם, להתעלמות מהמציאות. יתכן מאוד שלא תמיד מילאנו את חובתנו כעיתונאים ומשום כך אנו נושאים באחריות, לא פחות אבל גם לא יותר, למה שאירע" (פורת ואחרים, 1973). עם זאת, למרות דברי הביקורת שהחלו להתפרסם בתקשורת, ניתן להצביע על כניעתה לתכתיבי השלטון גם באותה עת. חולשה זו נגעה לאי פרסום שמות הנופלים, שלא שודרו ולא נדפסו במהלך המלחמה ולאחריה, למעט אחד, האלוף אברהם (אלברט) מנדלר. בעיתונים לא נדפסו מודעות אבל, והחללים הובאו לקבורה בבתי עלמין ארעיים בדרום ובצפון שלא בנוכחות המשפחה. כמעט חמישה חודשים חלפו עד שנמסרה לפרסום רשימת חללים מוסמכת. משרד הביטחון הפיץ בסניפי הדואר ספר בן 144 עמודים ובו שמות החללים והנעדרים במלחמה וזאת, רק לאחר דרישה תקיפה מההורים השכולים (נאדל, 1974).

הבחירות לכנסת השמינית, שנדחו בגלל המלחמה, נועדו ל-31 בדצמבר. לדברי עורך הסקרים חנוך סמית, תחזית הבחירות שבפתח הראתה כי "מלחמת יום הכיפורים הולידה את הישראלי הזועם. התפרצותה הפתאומית של המלחמה, ניצחון שבושש לבוא, בדידותה הגוברת של ישראל בעולם, הזעזועים הטרגיים בחיים האישיים והכלכליים שנגרמו על ידי הגיוס הממושך, כל אלה זעזעו את האזרחים, שהם הבוחרים הפוטנציאליים בישראל" (הארץ, 30.11.1973). סקר שהתפרסם ב-17

בדצמבר, הצביע אף הוא על השחיקה הקשה במעמדה של הממשלה. על השאלה לגבי דעתם על טיפול הממשלה בענייני בטחון, הביעו רק 47% שביעות רצון, וזאת בהשוואה ל-90% שסברו כך בחודשים יולי-ספטמבר ואף בשבוע הראשון למלחמה (הארץ, 17.12.1973). לדברי מירון מדזיני (1990, 455), שכיהן באותה עת כדובר לשכת ראש הממשלה, מערכת הבחירות המתקרבת יצרה מצב קשה שבו ההנהגה נאלמה דום, שכן כל מה שניתן היה לומר, היה מתפרש כתעמולת בחירות. בשעה שהמדינה היתה זקוקה באופן מיוחד להרמת המורל, מנהיגיה העדיפו שלא להופיע בפומבי כדי שלא יאלצו לתת דין וחשבון לציבור הממורמר. גולדה מאיר לא יכלה לנצל את נשקה הטבעי - יכולת השכנוע שלה, שכן לדבריו "היה לה קשה להסתכל במישרין בעיני המשפחות השכולות" (שם). בשלב זה לא היו לה הסברים משכנעים, ולכן הדרך הטובה ביותר היתה להימנע מהופעות. מצב קשה ומביך זה, הקל לדעתו של מדזיני על הליכוד, אשר חידש את תעמולת הבחירות במרץ רב עוד בטרם נדמו התותחים.

על תחושת המחדל ואווירת הנכאים הקשה שבישראל, השכול שהיכה באלפי בתים והפצועים הרבים - נוספה גם בעיית החיילים השבויים והנעדרים, שלמניינם הגבוה לא היה אח ורע מאז מלחמת השחרור.

ח. 2. השבויים והנעדרים

עם תום המלחמה, לישראל היה מספר חסר תקדים של כשלוש מאות ושמונים נעדרים בגזרה הדרומית וכמאה ועשרים נעדרים בחזית הצפון. אין בידנו כל דרך לאמוד את מידת הדחיפות והחשיבות שייחסה ממשלת ישראל לסוגיית החזרת השבויים. שהרי בה בעת ניצבו בפניה בעיות הרות גורל של הסדרי הפרדת כוחות, וחשש מפני התלקחות מחודשת של המלחמה, והפעם תוך מעורבות של שתי המעצמות הגדולות. עם זאת, ניתן להצביע על מספר הזדמנויות שבהן החמיצה ישראל אפשרות לדון עם יריבותיה בנושא החלפת שבויים, או למצער, לדרוש את רשימת שמותיהם, וזאת כבר מימיה הראשונים של המלחמה:

הטייס אליעזר (צ'יטה) כהן (2006), סיפר כי ביום השלישי למלחמה, ב-9 באוקטובר, התבקש לטוס לביר תמדה שבסיני, לחפש גופת טייס מצרי, אחיינו של הנשיא אנואר סאדאת, שנעדר מאז יום הקרבות הראשון. הגופה לא נמצאה, אך כהן גילה

ממצאים שונים, כמו שברי מתכת עם מספר זיהוי מטוס הסוחוי המרוסק וקרעי סרבל טיס, שאותם העביר בארגז לשדה התעופה בלוד ומשם מטוס של הצלב האדום העבירם למצרים. ישראל ככל הנראה, לא התנתה העברת ממצאים חשובים אלה בקבלת שמות שבויים ישראלים שנמצאו בידי המצרים.

הבטחתה של ראש הממשלה, בנאומה בכנסת ב-16 באוקטובר, כי לא תתבצע הפסקת אש ללא החזרת שבויים, לא מומשה. לטענת הנרי קיסינג'ר, אי מימוש התכנית, שנחתמה כמסמך הבנות בינו לבין הסובייטים - שעל פיה "שני הצדדים יפעילו השפעתם על כל המעורבים להשבת השבויים לא יאוחר מ-72 שעות לאחר הפסקת האש" (Document 53), נבע מהפרתה על ידי ישראל ב-22 בנובמבר:

"On the prisoners, we have the personal word of Brezhnev. It would be done except that now it is mixed up with what looks like your violation of the ceasefire" (Document 93 b, 13).

ב-22 באוקטובר, יומיים לפני שהפסקת האש נכנסה לתוקפה, נפגשה גולדה מאיר עם הנרי קיסינג'ר בהרצליה והודתה כי ישראל העבירה רשימות שבויים, מבלי לקבל בתמורה רשימות של שבויה:

"The Arabs, they couldn't care less. We've given them a list of the prisoners we hold, and they have never even given us a list" (Document 54).

גולדה מאיר היטיבה להבין שהפעם מצפה לה התמודדות קשה עם לחץ משפחות הנעדרים, שמספרן הגדול ומידת זעמן, שהחל כבר לתת את אותותיו, לא דמו לדרך קבלת הדין של משפחות שבויים במלחמות קודמות. ולכן הוסיפה ואמרה:

"How can I face the mothers and wives of this men? The cabinet and I decided to make it a condition of any ceasefire" (Ibid).

ראש הממשלה דאגה גם מפני ביקורת של האופוזיציה, שבניגוד לתקופה שבה כיהנה ממשלת האחדות, קיומה בתקופה קריטית זו, של ערב בחירות, ערער אף יותר את חוסן השלטון ויציבותו (Tarrow, 1998, 53). וכך, למחרת שיחתה עם הנרי קיסינג'ר,

פנתה גם לשגריר האמריקני קנת קיטינג, וטענה בפניו, כי "תהליך חילופי השבויים חייב להיערך במהירות האפשרית, שכן הליכוד עלול להשתמש בעניין זה ככלי ניגוח עיקרי נגד הממשלה" (Document 58).

אולם החמצה נוספת התרחשה גם ב-30 באוקטובר, עם תחילת השיחות להפרדת הכוחות בקילומטר ה-101 שבסיני, כאשר לטענת הסופר מתי גולן, ישראל שוב העבירה למצרים רשימת שבויים נוספת, אך לא קיבלה בתמורה רשימת שבויים ישראלים (גולן, מ., 1976, 91-92). הזדמנות להדדיות הוחמצה לטענת הורי השבויים והנעדרים גם בהעברת 30 פצועים למצרים: "הממשלה גילתה הומניטריות כלפי האויב. היכן ההומניטריות של הממשלה כשמדובר בבנינו השבויים" (דבר, 30.10.73).

לסיכום, ניתן לראות כי קולות שהוסו במהלך המלחמה, או לא הוצגו בפומבי, עקב הסולידריות של ועדת העורכים עם ההנהגה, החלו להתפשט עם סיומה. תחושת הזעם חלחלה לכל שדרות החברה הישראלית, בין אם לשורות הצבא, המערכת הפוליטית, התקשורת והציבור. צמרת השלטון איבדה באחת את העוצמה שהעניקו לה קשרי האליטות, את אמון האזרחים, ואפילו את התמיכה בתוך מפלגתה היא. אם כן, כפי שטען Tarrow (1998,53), ניתן אמנם לראות כי משבר המלחמה, ריסוק ופיצול האליטות, תקופת ערב הבחירות, ושינוי בדעת הקהל, כל אלה חוללו תמורות חסרות תקדים במערכת הפוליטית הישראלית. בתום תשעה עשר ימי מלחמה, היא איבדה מרכיבים חיוניים הנדרשים לחוסנה (State Strength), ונחלשה באורח משמעותי.

כאמור, לדעת MacAdam et al. (1996,8), שינויים מדיניים הופכים ל"הזדמנויות", רק אם הוגדרו כך על ידי קבוצת שחקנים שמתארגנים במידה מספקת בכדי לפעול בהתאם לסיטואציה המאחדת אותם סביב הגדרה זו. ואמנם, על רקע פקטורים חיצוניים אלה, אשר אותתו על תמורות במבנה ההזדמנויות הפוליטיות, התארגנה קבוצה של שחקנים, אשר שיברם האישי נגזר מתפקוד המערכת. הפרקים הבאים

יעסקו לפיכך בהורי שבויי ונעדרי מלחמת יום הכיפורים, אשר היו הראשונים שהפנו
אצבע מאשימה כלפי ההנהגה והתגייסו לפעילות ציבורית למען שחרור בניהם.

ט. הורי השבויים והנעדרים

ט. 1. האכזבה מהמערכת הצבאית

במהלך המלחמה נפלו בשבי המצרי 242 חיילי צה"ל, בשבי הסורי 65, ובלבנון 4. ואולם, רשימת שמות השבויים במצרים הועברה לידי ישראל רק ב-13 בנובמבר. אי לכך, מיומה הראשון של המלחמה, שבויים אלה, כמו גם עוד עשרות חיילים שנהרגו וגופותיהם נותרו בשדה הקרב, הוגדרו כנעדרים. בחזית הסורית היו למעלה ממאה נעדרים שגורלם לא היה ידוע, עד שסוריה נאותה להעביר לישראל את רשימת השבויים ב-27 בפברואר 1974.

רישומי השלישות הצבאית בשבוע האחרון של אוקטובר, הצביעו על מספרים בלתי סבירים של כמה אלפי נעדרים. לאחר מפקד כללי בכל הצבא, התקבלה תמונה אמיתית של מספר הנעדרים, כולל כאלה שהיו בשבי - מעל אלף נעדרים ושבויים. כל היתר, נבע מבעיות רישום (אית"ן, 2006). מפאת הכאוס ששרר בזירות הלחימה, צינורות הקשר הפורמאליים בין המערכת הצבאית למשפחות החיילים, כמו קציני העיר, או יחידות הקישור לא תפקדו. בנוסף, העומס עליהם היה עצום - כבר בשבוע השני והשלישי למלחמה, העריך צה"ל את הפניות למשרדי קציני העיר במאות אלפים (זרטל, 1974), אך ממילא, לא היה באפשרותם לסייע לפונים במידע כלשהו. וכך, לבני המשפחה המודאגים שאיבדו קשר עם בניהם, לא נותרה ברירה אלא לחקור, לשאוב מידע ולנסות לאתרם בכוחות עצמם, וזאת עד כדי כניסה לאזורי הקרבות.

אבי וייס, חייל שנפל בשבי המצרי, סיפר כי אחיו שקיבל חופשה מהצבא, הצטייד בתצלומו וירד לסיני לאזור הקרבות, שם ראה את הטנקים הפגועים. ברישומי גדודו של וייס הוא הוגדר כנעדר, והאח חזר הביתה עם הבשורה המרה. ואולם משפחתו קיבלה על כך הודעה רשמית מקצין העיר רק כעבור שבועיים (וייס, 1998, 94-95). נתן מרגלית (2006), פדוי שבי נוסף ממצרים, סיפר שכאשר אבד איתו הקשר, נציגי הצבא בקשו את אמו כי: "אם יודע לך משהו, תעדכני אותנו". מקובלנה שהגיש אב שכול לנציב תלונות החיילים, עולה כי בחלוף עשרה ימים מהיום בו אבד הקשר עם בנו (שנהרג ב-7.10.73), פנה לקצין העיר, שלא העלה דבר. האב קיבל אישור כניסה לבסיסו של הבן בצפון, כדי לחקור בעצמו את גורל בנו. בעת ביקורו שם ב-18

באוקטובר, שמע מקצין השלישות הודעה מרגיעה, שכנראה בנו עבר מטנק לטנק. ואולם ב-1 בנובמבר התבשרו ההורים "בצורה חסרת התחשבות ופוגעת" לטענתם, כי בנם נהרג ונקבר כבר ב-17 באוקטובר (דו"ח שנתי, 1974, 110-112). אב ואם נוספים סיפרו: "מקבלת אותי איזה פקידה בקצין העיר בערב ואומרת: תביא תמונה. באתי למחרת עם תמונה כדי למלא שאלון. אני מצלצל ושואל: מה עם נ. שואלים אותי: הגשת תזכורת? - לא ידעתי שצריך להגיש תזכורת על הבן שלי. אז הגשתי תזכורת. טלפנתי. אמרו לי: אנו מציעים לך לטלפון כל יומיים. אנשים עומדים בתור אצל קצין העיר. [...] ביקשנו לראות קצין בכיר אצל קצין העיר. אמרו לנו: נכנסים לקצין הבכיר רק מקרים חריגים. אז הבעל שלי ע. שואל: מה זה מקרה חריג? לא קיבלנו שום ד"ש, שום מכתב, שום טלפון. זה חריג? הסרן בקצין העיר השיב לנו: זה לא חריג. אם לא הייתם שומעים שום דבר משני הבנים שלכם, זה היה חריג" (קוטלר, 1974, 165-167).

הורים אשר קיבלו הודעה רשמית מן הצבא, המאשרת כי החייל נעדר מיחידתו, נפגעו מהניסוח המודיע: "לכל מאן דבעי, [...] רצ"ב מועבר אליך האישור שביקשת". אחד האבות הגיב על כך: "בן אדם! אתה שומע?! האישור שביקשת ואותו אני יכול לתת לכל מאן דבעי" (מיכלסון, 1974). הורי הנעדרים נתבקשו למלא טפסים מטפסים שונים, עד כי לדברי אחד האבות הממורמרים: "כבר לא יהיה צורך בתכריכים. הם יקברו את בני במעטה הטפסים" (דונביץ, 1973 א'). מספר משפחות של שבויים אפילו קיבלו הודעה רשמית ממשד הפנים, המביעה צער על מות בנם (שחק, 2006). הרי כי כן, מתוך תחושה שתיאר אחד האבות, כי: "שלטונות הצבא מדברים על שבויים או על נעדרים כמו על מעיל שהלך לאיבוד" (מיכלסון, 1974), נוצר נתק ושבר בין ההורים למערכת הצבאית. ישראל לא היתה ערוכה להתמודדות עם מספר כה רב של נעדרים מחד וטיפול ראוי בבני משפחותיהם מאידך. מערכות שליטה ופיקוח חדלו לתפקד, ותחתן משלו הביורוקרטיה והבלבול.

כחודשיים לאחר פרוץ המלחמה, לאחר שהממסד הביטחוני העמיד לרשות ההורים משרד מיוחד שיטפל בהם, כתב על כך העיתונאי נתן דונביץ: "צה"ל עושה עכשיו מלאכה גדולה לבירור גורלם של הנעדרים. אני מדגיש 'עכשיו', כי מה שקרה בשלבי הטיפול הראשוניים, במידה שבכלל היה טיפול, היה נורא ואיום. ימין לא ידעה את

אשר עושה שמאל. איש לא ציפה לבעיה הזאת. משבר האמון בין המשפחות לבין רשויות צה"ל החל כאשר נודע למשפחה מפי חברים ומפקדים כי הבן נהרג או אבד, ואילו המטכ"ל ומשרד הבטחון לא יכלו לומר זאת. המסקנה: הצבא אינו יודע את אשר קרה לבן שהפקדתי בידו. משבר אמון זה הותיר משקעים כבדים בין המשפחות לבין השלטונות" (דונביץ, 1973 ב').

אל"מ יעקב הראל, שעליו הוטל הטיפול בבעית הנעדרים, אכן הודה בפני העיתונאית עדית זרטל (1973) על הכשל: "איש בכל הדרגים לא תפס אז את היקף הבעיה ואת המורא שבה. בפירוש לא היינו מוכנים לתקוף בעיה כזאת. לכל נושא צבאי יש בצה"ל גוף המטפל בו ועוסק בו. בנושא הזה לא היה קיים שום גוף מלבד הרבנות הצבאית וחוליית הפינוי והזיהוי שלה". לדעת זרטל, המבוכה והמרירות שהצטברו אצל ההורים עקב הטיפול הכושל בנעדרים ובבני המשפחות בימים הראשונים, הם שנתנו את הטון בעיסוק הציבורי בבעיה וביחסים בין ההורים והצבא. לדבריה, אוכלוסיית משפחות הנעדרים היתה עצומה וטעונה חומר נפץ של זעם, עלבון, כאב ומרירות. ואכן, תגובת ההורים והתארגנותם העצמאית, ביטאו לראשונה בהיסטוריה הישראלית את האכזבה וקריסת אמון הורי חיילים בהנהגת המדינה.

לסכום, הצגנו את הסיטואציה הקשה אליה נקלעו אלפי משפחות החיילים הנעדרים מול אוזלת יד המערכת הצבאית, שנכשלה במתן סיוע ומענה לשאלותיהם ומצוקתם. בתוך המשבר המדיני הקשה של המלחמה והשבר האישי שפקד אלפי משפחות של חיילים הרוגים, נוצרה בישראל, לראשונה בתולדותיה, תופעה של מסת משפחות המומות וזועמות, שגורל יקיריהן לא נודע. בנוסף, ואולי אף גרוע מכך - היתה זו תופעה שהמערכת עצמה לא ידעה כיצד להתמודד עימה. וכך, האכזבה והיאוש מהעדר מענה וטיפול מצד הממסד הביטחוני, ניתבו את ההורים לעבר יעד חדש אליו הפנו את חרדתם ותסכולם - אל המערכת המדינית.

ט. 2. התארגנות ההורים אל מול המערכת המדינית

המפגש והקשר האישי בין הורי החיילים הנעדרים, החל באורח ספונטאני כבר בימיה הראשונים של המלחמה. זאת, כאשר אמהות ואבות שאיבדו קשר עם בניהם, התקבצו ביאושם מול שערי הקריה הצבאית בתל-אביב, בניסיון לגלות מידע כלשהו.

אך כאמור, באותה עת המערכת הצבאית לא היתה כלל ערוכה לטיפול במצוקתם, וטרם הכירה בחיוניות של הקמת גוף מיוחד שיטפל בבעיה החדשה שהונחה לפיתחה של ישראל. משעה שנואשו מאוזלת יד המערכת הצבאית, הכתובת החלופית הטבעית אליה הפנו ההורים את מצוקתם היתה ממשלת ישראל, ובעיקר אל העומדת בראשה.

נאומה הראשון של גולדה מאיר בפני הכנסת מאז פרוץ המלחמה, ב-16 באוקטובר, אכן הפגין את דאגתה הכנה ורגישותה לבעיית הנעדרים. היא הדגישה את התנאי שישראל לא תקבל הסכם הפסקת אש ללא החלפת שבויים. כמו כן העלתה את נושא "שותפות הגורל", ואת התפיסה התרבותית הישראלית, כי חיילי צה"ל הם לא רק בנים להוריהם, אלא בעיקר בנים של המדינה: "לא רק משפחות הלוחמים אלא ה'עורף', העם כולו, הוא משפחה אחת של אוהבים וחרדים. מאות מבין המשפחות שיקיריהן יצאו להגן על העם וארצו, קיבלו את הבשורה האיומה שהבן, הבעל, האב או האח לא ישוב עוד. אין לי אומץ לב לנחם. רק אחזור על האמת שלנו: כולם בנים של כולנו, הכאב הוא של כולנו. יש מחיילינו שנמצאים בשבי האויב. אני רוצה להודיע: לא נקבל הסכם של הפסקת אש מבלי שיכלול החלפת כל שבוינו" (תלם ואחרים, 2004, 298-299).

באותו יום גם קיבלה גולדה מאיר בלשכתה משלחת מטעם ההורים שהתקהלו בכנסת. לדבריה: "חזרתי ללשכתי למילוי חובה שהיתה אולי חובתי הקודרת ביותר - עוד אחת מן הפגישות המרובות שקיימתי עם ההורים המדוכאים של בחורים שנעדרו בקרב" (מאיר, 1975, 316). אולם חרף האמפטיה והבעת הכאב, יש לזכור כי הממשלה המשיכה לנקוט בעמדה פטרונית והסתירה באותה עת מההורים מידע, ובעיקר את העובדה שברשותה צילומי חיילים שבויים. יתכן כי גישה זו נבעה מהתפיסה שעל פיה חיילי צה"ל נחשבו במידה מרובה ל"בנים של המדינה", ולרכושה. אילו חשפה גולדה מאיר את צילומי השבויים ברגע קבלתם, אות החיים הזה יכול היה להקל ולו במעט על סבל חלק מהמשפחות. שהרי היא עצמה כתבה בביוגרפיה שלה, כי חשה הזדהות עם חוסר הודאות של ההורים: "ומאות הורים לא ידעו עכשיו את נפשם מרוב דאגה. 'האם הוא מת? אם כן, איפה גופתו? האם הוא שבו? אם כן, מדוע אין איש יודע?' " (שם).

ניתן ללמוד אם כן, שהתפיסה התרבותית שמקורה בהצהרתו של דוד בן-גוריון "תדע כל אם עבריה שמסרה גורל חיי בנה לידי מפקדים ראויים לכך", אשר עיצבה והסדירה את דפוס יחסי הגומלין של הורי חיילים עם המערכת, החלה להשתנות. לראשונה, הורי חיילים החלו לתבוע מן הממסד גם את זכותם שלהם לקבלת מידע הנוגע לגורל בניהם.

עם זאת, חשוב להדגיש, כי חרף העובדה שבמצרים היו באותה עת שבויי מלחמת ההתשה, אשר ממשלת ישראל לא דרשה את החזרתם - הרי שבשלב ראשוני זה של פנית ההורים למערכת, בלט לעין אמונם המוחלט בממסד המדיני ובהבטחות שנתן להם. באותה עת, למרות שהחלו להיווצר אצלם ניצני התארגנות לקראת פעילות משותפת, ניתן היה לאפיין את ההורים כציבור קונפורמיסטי, שחרף השבר שבו היה נתון, המשיך לפעול ולהתבטא במסגרת מערכת ערכים של אמון ובטחון בהנהגה - נורמות חברתיות שאליהן היו מורגלים אזרחי ישראל בעבר, בטרם המלחמה.

ט. 3. ועד ההורים: תחילתה של התמסדות אירגונית

בשלהי אוקטובר, הקשר בין בני משפחות הנעדרים נרקם כבר ביתר קלות, שכן ב-25 לחודש, משרד הביטחון הקים עבורם במרתף שברחוב אבן גבירול בתל-אביב מרכז זיהוי. באולם הוצגו תצלומי שבויים והוקרנו במשך כל היום סרטים שהועתקו בחלקם מהטלוויזיה הירדנית והמצרית. אבל מחווה זה לווה גם בחוסר הבנה והעדר רגישות, חולשה שאפיינה את התנהלות הממסד כלפי ההורים כמעט לאורך כל הדרך. באותו "מרתף שואה" עצמו, כפי שכונה על ידי המשפחות, שכן גם אולם שמחות, שבו נערכו חתונות. העתונאי נתן דונביץ (1973 א'), שביקר במקום, תאר את הסיטואציה המוזרה שנגלתה לעיניו, שעה שמשפחות הנעדרים ירדו למרתף בדחילו ורחימו, כאשר לצידם יורדים אנשים במחלצות שבאו לאולם השמחות. באולם ההמתנה, מצד אחד רכנו קרובי הנעדרים על תצלומים וגיזרי עיתונים, כאשר לידם, קידמו בעלי השמחה מן האולם הסמוך את אורחיהם. זאת בשעה שכל כך הרבה אולמות עמדו בשממנם עקב המלחמה. בנוסף לכך, לטענת העיתונאית עידית זרטל (1973), סדור ראשוני זה של הצגת התמונות, אף הסעיר את הרוחות יותר משהרגיע אותן וליבה עוד יותר את החימה. לדבריה, "התצוגה העצובה הזאת נעשתה בתנאי צפיפות, בכי, צעקות ואובדן הגיון. המשפחות רבו ביניהן על החיילים המצולמים.

זיהו את בנייהן בתמונות שבהן לא הופיעו. החיילים הצעירים שהקרינו את התמונות לא קיבלו כנראה תדריך מתאים ולא תפסו את חומרת הבעיה ואת רגישותם של האנשים שלהם סייעו לכאורה. הם פיטפטו, צחקו ונראה היה שאין הם מבינים כלל את האימה שבה חיים האנשים האלה". ואכן אביו אחד הנעדרים העיר על כך בכאב: "בכל צה"ל הגדול הזה לא נמצאו האנשים ולא נמצאו החדרים לטיפול אנושי באנשים שכה הוכו?" (דונביץ, 1973 א').

החלטתם יוצאת הדופן והתקדימית של ההורים לקיים הפגנה, נפלה כאשר שמעו שישראל התירה מעבר מזון ותרופות לחיילי הארמיה המצרית המכותרת, מבלי לדרוש בתמורה את שמות השבויים. ההפגנה נערכה ב-28 באוקטובר, מול בית סוקולוב בתל אביב, אשר שימש כמקום מפגש לאנשי התקשורת הישראלית והזרה. הבחירה הלוגיסטית במיקום ההפגנה, העידה על מידת התחכום שבה התברכו היזמים, כפי שאמנם בא לביטוי גם בהמשך פעילותם. שכן התקשורת מנוצלת כאחד האפיקים החיוניים למחות, או למרוד במנגנוני השליטה הפוליטיים (ברזילי, 1991). ואכן, התקשורת שכאמור החלה עם תום המלחמה לבקר את השלטון, הקדישה לפעילות ההורים כסוי תקשורת נרחב. לבד ממאמר ביקורת אחד בעיתון "דבר", אשר יוצג בהמשך, הרי שניתן לאפיין את כל הכתבות והמאמרים על הורי השבויים ופעילותם כאמפטייות ותומכות במאבקם באופן גלוי.

דומה שלא תהיה זו טעות לקבוע כי הנימה האוהדת שליוותה את הסקור התקשורתית על פעילות ההורים, כמו גם ציטוט דברי ביקורתם הקשה על הממשלה, הם מהרמזים הראשונים להתרופפות הקרבה והסולידריות שבין האליטה התקשורתית לממשלה. ברזילי (1991) אף טען כי בתקופה זו נוצר התקדים הראשון בתולדות המדינה, שבו העיתונות שימשה פה לחברה ולא למדינה. ואולם אין בכך משום קביעה כי התקשורת הישראלית נטלה חלק, יזמה, או סייעה באורח אקטיבי למאבק לשחרור השבויים. אדרבא, כמענה למאמר ביקורת שהתפרסם בדצמבר, שבו כתב העיתונאי נתן דונביץ (1973, א', ב'), על אוזלת יד הממסד בטיפול בנושא, השיב לו בשאלה אביו של חייל נעדר, מדוע הוא עצמו כעיתונאי, חיכה עד אמצע דצמבר, כדי להביא לפני הציבור את בעיית הנעדרים (מייזלר, 1974). ואמנם, ככל שנמשכה והתארכה תקופת שבי הבנים, הרבו הוריהם להביע תרעומת על כך שכלי התקשורת

לא יוזמים בכוחות עצמם מאמרים וכתבות בעיתון, אלא רק מגיבים על פעולות היזומות על ידי ההורים עצמם (ארכיון גיא 14.1.1974).

חשוב להדגיש, כי הפגנתם הראשונה של ההורים, היתה מאופקת ביחס ובמהלכה טרם הושמעו אמירות חריפות בגנות ממשלת ישראל והעומדת בראשה. באותה הפגנה גם החליטו ההורים להקים ועד פעולה בחסות ארגון "אמנסטי אינטרנשיונל", בשל התמחותו בנושאים הומניטריים. מטרת הוועד היתה לדבריהם: "להפעיל לחץ במישור הבינלאומי וכן כלפי הממשלה, על מנת שחוגים רבים ככל האפשר יעמדו על מסירת רשימות השבויים הישראליים" (מעריב, 29.10.73). העיתונאים אשר סקרו את ההפגנה, כתבו גם כי משפחות הנעדרים בחזית הסורית הביעו חשש שהממשלה מתרכזת רק בשבויים במצרים, בעוד שעל סוריה לא יופעל לחץ דומה. ואכן, כפי שיתואר בהמשך, לאחר חזרתם של שבויי מצרים, ההורים התפצלו לשתי קבוצות משנה בעלות אופי פרטיקולרי, שביטאו את הצרכים המיוחדים של כל קבוצה: הורי הנעדרים שלא הושבו ממצרים בעת חילופי השבויים, וועד הורי שבויי ונעדרי סוריה. הראשונים, פעלו כקבוצה הומוגנית תקופה קצרה בלבד, בעוד שהורי השבויים והנעדרים בסוריה מיסדו את פעילותם, פעלו כגוף מאורגן במשך שמונה חודשים ותעדו במסמכים את התנהלותם. לפיכך, מטבע הדברים, עבודה זו תתמקד בעיקר בהם.

מעניין לציין, כי בנגוד למאפיין האימהי-נשי שיתלווה בעתיד לתנועות הורי חיילים בישראל (כמו למשל "אמהות נגד שתיקה" "ארבע אמהות", "שובי"), הרי שמייסדי וראשי ועד הורי השבויים והנעדרים בסוריה, פרט לאם אחת - היו כולם גברים. לאור מעמדו היחודי של הקבוץ בשנים הללו, והעובדה שאוכלוסיתו נחשבה לקבוצת עילית מיוחדת בישראל (אייזנשטדט, 1996, 251), הרי שמשיוכם הגיאוגרפי של ראשי הוועד, ניתן גם ללמוד על זיקתם למרכז הפוליטי ולאליטות של שנות השבעים: מנחם יוסף, יו"ר - קיבוץ מענית, גיא אליהו, מזכיר - רמת השרון, הולצמן יוסף, גזבר - קבוץ שובל, גולדהכט מינה - תל אביב, לובלינסקי דב - גבעתיים, תור ברוך - קבוץ טירת צבי, ארנהלט שמעון - חיפה. דהיינו, קבוצה שבראשה עמדו גברים, ברובם אשכנזים, מקיבוצים וערים מרכזיות בישראל. לבד מציבור ההורים שלקחו חלק בפעילות הקולקטיבית, הופעל על גולדה מאיר לחץ גם מאחרי הקלעים, מהורים

נוספים לשבויים, שלהם היתה הכרות אישית עימה (מדזיני, 1990, 467). ניתן לטעון לפיכך, שנתונים אלה, בנוסף להיות ההורים ציבור המקורב ומזוהה עם "בטחון", ובשל כך, כפי שטען קימרלינג (1993, א', 130), מקורבים גם "לקדושה" - כל אלה, העניקו לקבוצה נגישות מוחלטת למקבלי ההחלטות ובעיקר, הקנו לה בעלות על משאב פוליטי רב עוצמה.

למחרת ההפגנה הראשונה, ב-29 באוקטובר, פרסם ועד ההורים פניה פומבית לגולדה מאיר, שהופיעה כמודעה בתשלום בעיתון "הארץ", וכידיעה בעיתונים נוספים (הארץ, 29.10.73; דבר, 30.10.73): "אנו הורי שבויים ונעדרים, פונים אליך כאל ראש ממשלה וכאל אם בישראל. כראש ממשלה הבטחת בפני עם ועדה, שלא תהיה הפסקת אש בלי חילופי שבויים. כאם בישראל הבעת את דאגתך לחיי כל אחד מבנינו. כראש ממשלה לא הסכמת להפסקת האש, כשבנינו נמקים בשבי אויב אכזר וחסר מצפון. ואיפה את עכשיו כאם בישראל? את עומדת בראש ממשלה שהשלימה עם סירובו של האויב לספק את רשימת השבויים. סירוב זה גורם עינויי מוות לכל הורי הנעדרים המפרפרים בין תקווה ליאוש. [...] הרב שלמה גורן פנה בעניין זה לאפיפיור, אנו פונים אליך גולדה מאיר. האפיפיור אינו ראש ממשלתנו ואין הוא אחראי לביטחונם ולכבודם של חיילי ישראל, את אחראית... קיימי הבטחתך, כי בנפשנו הדבר".

מהמודעה ניתן ללמוד שההורים החלו לגייס את משאב ההורות שבבעלותם ככלי ניגוח עיקרי נגד ראש הממשלה. יותר משפנו אל גולדה מאיר כדמות העומדת בראש מדינה, הם התעמתו איתה על רגשותיה ואחריותה כאם, וכמי שעומדת "בראש משפחה". מעניין עוד לציין, כי תפקיד סימבולי זה היה כה מושרש בתרבות הישראלית באותן שנים, עד כי שימש גם כחרב פיפיות. כאשר יובל נאמן גילה שגולדה מאיר שלחה להנרי קיסינג'ר מברק סודי, לגבי הסכמתה לויתורים טריטוריאליים לסוריה בתמורה לשחרור טייסים שבויים, הרי שלטענתו: "כך פרחו להם החלומות שלי על שליטה אלקטרונית-מודיעינית, קורבן של רגשות אמהיים (ברגמן, מלצר 2003, 356). ומנגד, אביו של חייל נעדר כתב: "לפני המלחמה היו לי הזדמנויות להשתתף בפגישות עם ראש הממשלה ולשמוע מפיה על דאגותיה ל'בנים

שלנו, שיאנו משפחה אחת' וכו'... האם כך דואגת אם המשפחה לבניה בהפקירה את גופותיהם בשדה הקרב, בלי להביאם לקבר ישראל:''' (מייזלר, 1974).

ט. 4. קו פרשת המים - קריסת האמון בממסד המדיני

אכזבתם של ההורים מאוזלת ידה של המערכת הביטחונית, לא הובילה אותם כאמור לכדי תסיסה ומחאה, אלא רק ניתבה את דרכם אל המערכת המדינית כיעד חדש להצגת תביעותיהם. נחזור ונדגיש, כי לאור יחסי האמון ששררו בין הציבור לקברניטיו ערב המלחמה, פגישתם של ההורים עם נציגי השלטון ניזונה מאותם משאבי אמון קיימים ובעיקר - מהקונפורמיזם האזרחי אליו הורגלו. אי לכך, ניתן להצביע בברור על השבוע האחרון של חודש אוקטובר, כנקודת ציון וקו פרשת המים של קריסת אמון ומשבר שפרץ בין הורי חיילים למערכת המדינית. זאת כאמור, על רקע העברת מזון ותרופות לארמייה המצרית המכותרת. משבר זה פרץ לאחר שכזכור לנו, הופרה גם הבטחת הממשלה כי לא תתקבל הפסקת אש ללא החזרת שבויים.

בפגישה נוספת שערכה גולדה מאיר עם ההורים, ב-30 באוקטובר, היא הבטיחה להם כי ישראל תמשיך להעביר למצרים אספקה רק כתנאי לפרסום רשימת השבויים שבידיה. ואולם, היא נמנעה מלשתף אותם במידע החיוני, כי ממשלת ישראל נמצאת תחת לחץ בינלאומי, ולמעשה ההחלטה לא נתונה רק בידיה. ואכן ב-24 באוקטובר, ברה"מ שיגרה איגרת לארה"ב ובה דרישה שתפעיל השפעתה על ישראל. המסר מהנשיא ברזינייב לנשיא ניקסון כלל איום מפורש להתערב במלחמה וגרם לכוחות האמריקנים המוצבים ברחבי העולם להיכנס לכוננות גרעינית עליונה. בשל הלחץ הכבד, התירה ישראל מעבר שיירת מזון חד פעמית. אולם בעקבותיה באה בקשה מנשיא ארה"ב עצמו ל"מחוחה" של עוד 50 משאיות, ואחר כך התקבלה תביעה כי כל עוד הנרי קיסינג'יר שוהה בביקור במצרים, תימשך אספקה סדירה לארמייה השלישית.

במוצאי שבת, 27 באוקטובר בשעות הערב, נפגש משה דיין עם עורכי העיתונים, ודווח להם על הלחץ המופעל על ישראל: "מה שמסבירים לנו הוא, שאם לא נאפשר למסכנים האלה לקבל אוכל - הרוסים יבואו עם מטוסים וינחיתו להם אוכל. [...]. הגענו להסכם עם הצלב האדום, לאפשר מעבר תרופות ואנחנו העלינו את עניין

השבויים. לא אמרנו שזה תנאי, אבל אמרנו שזה קשור" (בראון, 1993, 268-271). יומיים לאחר עדכון ועדת העורכים, ב-29 באוקטובר, ביקרה גולדה מאיר באום חשיבה ובאוגדת ברן בסיני, והסבירה גם לחיילים את אילוצי הממשלה בנושא האספקה למצרים. את לחציה של ארה"ב ואיומי הרוסים. לדבריה היה חיוני לספר את העובדות: "אנו מוכנים שהחברים ישמעו. לא טוב שתהיה אי הבנה, במיוחד אצל הלוחמים בשטח. [...] הארכת בתשובה, כי העם צריך לדעת, ובוודאי אתם צריכים לדעת. אסור שתחשבו שהממשלה השתגעה ודואגת למים לארמייה השלישית" (בראון, 1992, 279-280). אך בניגוד לדברי ראש הממשלה, כי העם צריך לדעת את הסיבה האמיתית שגרמה לישראל לסגת מהצהרתה ולאפשר את מעבר הציוד, כפי שאמנם הוסבר לוועדת העורכים ולחיילים, הרי שהמידע כן הוסתר מן הציבור - וחמור אף יותר, גם מפני משפחות הנעדרים.

הרי כי כן, ההורים, שלדעתם מניעת מעבר אספקת מזון ותרופות לכוחות המכותרים, היוותה אמצעי לחץ יחיד על שלטונות מצרים להעברת שמות השבויים שבידיה; ומבלי שקיבלו הסבר לנסיגה מההבטחה שניתנה להם, חשו שהחלטת הממשלה מהווה בגידה של ממש. משבר זה בין גולדה מאיר להורים, יכול אם כן להוות ציון דרך ביחסים שבין הורי השבויים והנעדרים לממסד, אשר עברו מדפוס של הפצרה, תקווה ובעיקר אמון מוחלט, לדפוס מחאתי, שופע זעם והטחת אשמות, שליווה את פעילותם והתבטאותם גם בעתיד. משעה זו, את הקונפורמיזם שאפיין את התנהלות הורי החיילים בעבר, בעתות שלום ומלחמה, המירו תסיסה, חימה, והצגת תביעות.

ט. 5. משבר האמון והסלמת מאבק ההורים

ב-30 באוקטובר, ביום בו החלו בקילומטר ה-101 שבסיני השיחות להפרדת הכוחות בין ישראל למצרים, נערך במליאת הכנסת דיון מיוחד בנושא מעבר שיירות האספקה, שעלה מטעם ראשי הליכוד שהסתייגו בחריפות מיוזמת הממשלה. על הביקורת שהושמעה מפי האופוזיציה, השיב משה דיין: "אספקת המזון לארמייה השלישית לא נעשתה על ידינו מתוך מחווה הומניטרית, אלא משום שלא היתה לנו ברירה. המדינה היחידה המוכנה לסייע לנו בנשק היא ארצות הברית, וזאת מול

הסיוע העצום שמקבלות ארצות ערב. מי שמציע שננהל את המלחמה הזאת תוך קרע עם ארצות הברית, הוא מציע שאנחנו לא נוכל לזכות במלחמה הזאת" (גולן, מ., 1976, 98).

בשעת הדיון במליאה, ערכו מאות הורים הפגנה מול משכן הכנסת במחאה נגד אישור אספקת המזון ובדרישה להיפגש עם גולדה מאיר. הם נשאו כרזות במספר שפות והתבטאו בחריפות נגד הממשלה המזניחה את השבויים. לטענתם: "העם חייב להשפיע על הממשלה, אנו דורשים לא להפקיר את הילדים" (מיכלסון, 1973). המפגינים ירדו אל הכביש והשוטרים הנבוכים הפצירו בהם לעלות אל המדרכה. חוסר האונים של השוטרים מהמפגש עם קהל מוחים חריג זה, בא לביטוי בתיאורו של עיתונאי: "אחד השוטרים פורש הצידה, מה אני יכול להגיד להם, הוא ממלמל" (שם). תגובת השוטר, מסמלת ומשקפת בברור את מדיניות המערכת כלפי המחאה (Tilly, 1978). הורי השבויים והנעדרים לא היו ציבור מוחים שאת הפגנותיהם ניתן היה לפזר בכוח. אדרבא, אפילו השוטרים לא ניסו להסתיר את החמלה הרבה שחשו כלפיהם. חשיבות נוספת רבה, היתה לעובדה, שפעילותם התנהלה ברובה בתחומי האסטרטגיה שהממסד הפוליטי הדמוקרטי מתיר (Gamson, 1990), ובשל כך, לא עוררה כלפיהם התנגדות ועוינות. ואכן, כפי שניווכח בהמשך, כאשר נעשה ניסיון בודד לחרוג מ"כללי המשחק" הללו, ולצרף להפגנה אלימה של ההורים גם את אנשי "הפנתרים השחורים", הממסד הגיב על כך בחריפות.

לאחר ישיבת המליאה, נאספו ליד חדר ראש הממשלה נציגים של משפחות הנעדרים. העיתונאים כתבו כי קולות בכי חרישי התמזגו עם צעקות של אב שקבל על אדישות מצד הצמרת. כאשר נאמר לאותו אב כי יהיו נאלצים להוציאו מהמשכן אם ימשיך לצעוק, שאל: "האם לכך הגעתי אחרי 40 שנה בארץ וכאשר בני נעדר?". אב אחר הרגיעו ואמר כי "יש לדרוש בתקיפות, אולם צעקות אינן תורמות לפתרון הבעיה". (טירה, 1973). לאחר מכן נכנסה משלחת של תשעה מנציגי ההורים לפגישה עם ראש הממשלה, אשר הבטיחה להם שאם לא תתקבל רשימת שבויים, לא תמשך אספקת מזון לארמייה השלישית. למחרת היום, בצאתה לוושינגטון, רמזה גולדה מאיר בדבריה לעיתונאים כי מחאת ההורים מיותרת: "נושא השבויים יעמוד בעדיפות

ראשונה ברשימת הנושאים שיבואו לדיון עם הנשיא ניקסון. [...] אין אנו זקוקים לתמריצים לשם כך. זהו עניין הנוגע לצפור הנפש" (פתיר, 1973).

ט. 6. "זוהי הפעם הראשונה שהפגנות נערכות במהלך מלחמה"

גם אם בשלב זה החלה כאמור לבלוט בכלי התקשורת השונים מגמה חדשה של תמיכה במאבק ההורים, הרי ש"דבר", העיתון המזוהה ביותר עם השלטון באותה עת, פרסם למחרת הפגנת ההורים בכנסת מאמר מערכת ביקורתי: "המאמצים הנעשים לשחרור שבוינו במצרים וסוריה הם נושא רגיש ביותר. ולא כל פרטי הטיפול בנושא יפים לפומבי. עם כל ההבנה ורגש השותפות בחרדתם של קרובי השבויים והנעדרים, שהפגינו אתמול לפני הכנסת ואשר האשימו את הממשלה בהתרת אספקת מים ומזון לארמייה השלישית, בלי להתנות זאת בשחרור השבויים - הרי גם להם אי אפשר להסביר את כל השיקולים והגורמים שהשפיעו בענין זה" (דבר, 31.10.73). לעת ההיא, כשלושה שבועות לאחר פרוץ המלחמה, מערכת "דבר" כבר נותרה בודדה בזירה התקשורתית בתמיכתה בהסתרת מידע מן הציבור וגיבוי הממשלה. אולם ניסיון זה מצידה, לסייע בשימור סגירותה של המערכת בפני מחאה עלה בתוהו, כיון שבה בשעה, דברי הביקורת של ההורים הופיעו לא רק בכותרות העיתונים המתחרים, אלא גם נשמעו ברחובות, ושוב לא ניתן היה להסותם או להסתירם.

במהלך ה-31 באוקטובר, יום צאתה של גולדה מאיר לשיחות בווינגטון, קיימו כחמש מאות הורי נעדרים ארבע הפגנות זעם למען שחרור השבויים, בחזית שגרירות ארה"ב, ליד משרדי הצלב האדום, ובפתח שגרירויות בריטניה וצרפת. המפגינים פרצו את מחסומי המשטרה של השגרירות האמריקאית, הגיעו לדלתות הספרייה ואיימו לפרוץ פנימה. "שוטרים שהבעת פניהם העידה על מבוכה, טיפלו במפגינים במירב הסבלנות, והצליחו להחזירם אל מאחורי המחסומים" (וינקלר, 1973). דרישת ההורים היתה לשחרור מידי וללא תנאי של השבויים, והפסקת אספקת מזון ותרופות לארמייה השלישית לאלתר. ההורים מתחו ביקורת חמורה על הממשלה וראש הממשלה: "גולדה אמרה לנו בפגישה איתה, כי רק שלוש עשרה משאיות מזון

יועברו למצרים, בצאתנו מהפגישה נתבשרנו ברדיו כי מדובר במאה ועשרים משאיות. מוכרים אותנו ומוכרים את בנינו. מנסים לסתום לנו את הפה, כדי שהעם כולו לא ידע את גודל החרפה". אמו של בן יחיד, ניצולת מחנה השמדה, טענה: "בשבילי הפסקת האש לא קיימת, כי הבטיחו לנו שהחזרת שבויים הוא תנאי להפסקת אש. עתה לאחר שרומינו, אני אומרת, מישהו חייב לתת את הדין. די לנו בהבטחות ובדיבורים של גולדה" (שם). אחד המפגינים, אחיו של חייל אשר נישבה במלחמת ההתשה ארבע שנים קודם לכן, טען: "נמאסו לי כבר הבטחות. גולדה הבטיחה לנו בכל התקופה הזו - יהיה טוב. דיין הבטיח - יהיה טוב, הצלב האדום הבטיח. אבל אחי עוד בשבי ולפי צורת הפעולה של הממשלה, הוא יהיה עוד עשר שנים בשבי" (העליון, 1973 א'). חשוב לציין בהקשר זה, כי התגייסות אחיו של שבוי מלחמת ההתשה למחאת הורי השבויים והנעדרים ממלחמת יום הכיפורים, יצגה תופעה חריגה, שלא הצביעה על תמורה שהתחוללה אצל יתר בני משפחותיהם. שיחות שערכנו עם שנים משבויי מלחמת ההתשה, עמוס לויטוב (2005), ורמי הרפז (2005), העלו כי בני משפחותיהם לא היו שותפים להתארגנות, אלא המשיכו לדבוק בנורמות הקונפורמיסטיות שלהם. יש גם להדגיש, כי מטבע הדברים, ההתארגנות ופעילות המחאה לא הקיפה את כלל הורי השבויים והנעדרים ממלחמת יום הכיפורים. משיחות שערכנו עם פדויי שבי נוספים, עולה כי גם הוריהם, חרף מצוקתם וזעמם, לא עברו את ה"טרנספורמציה" המובילה אזרחים לכדי עימות עם הממסד. עם זאת, מניינם הרב של ההורים אשר כן לקחו חלק בהפגנות ובאספות, היה בו די בכדי לזעזע את הממסד.

ואכן, התפתחות פוליטית בלתי צפויה זו, של עימות הורי חיילים עם המערכת, וזאת לראשונה בתולדות ישראל, הותירה את רישומה הקשה על גולדה מאיר. על התדהמה מהטרנספורמציה יוצאת הדופן הזו של הורי חיילים, העידו דבריה: "... אחרי פגישה אחת כזאת עם ההורים חשבתי על ההורים שלהם (הדגשה במקור) ב-1948, כאשר נפלו 6000 איש" (מאיר, 1975, 316). אם כן, יותר לא עמדה לה קשיחותה הקודמת שסייעה בידה לדכא ולהשתיק מחאה ובעיקר של קבוצות מוחלשות. הפעם התייצב מולה ציבור המקורב ומשתייך למרכז הפוליטי, אנשים שהיו "מלח הארץ" ובשר מבשרו של הממסד. מולם הרגישה גולדה מאיר חוסר אונים, והודתה: "היו

ימים שבהם כמעט לא יכולתי לאזור עוז בנפשי ולהתייצב מול עוד קבוצה אחת של הורים" (שם). וכך, ב-1 בנובמבר, בפגישתה עם הנרי קיסינג'ר בושינגטון היא אמרה לו: "אנחנו אחראים לאנשינו. היו לנו מלחמות בעבר, ואולם זוהי הפעם הראשונה שמתקיימות הפגנות במהלכן. נאלצתי להיפגש עם אמהות ונשים של שבוינו. מה שאנו מסכנים עתה, הוא הדבר הגדול ביותר שיש לנו - האמון הציבורי בנו. הבטחנו להם, ולאחר עשרים וארבע שעות גילינו כי איננו מסוגלים לעמוד בדיבורנו" (Document 91a, 3). "נפגשתי עם אשה שניצלה מהיטלר ובאה הנה עם בן אחד. היא גוססת מסרטן. בנה אפילו לא היה לוחם. מה אני יכולה לומר לה? היא התחננה בפני 'שחררי את בני', כאילו שאני יכולה לעשות זאת" (Ibid, 22). גולדה מאיר גם הפגינה בשיחה זו את דאגתה המפורשת מהתארגנות הורי השבויים והנעדרים. לאור העובדה שבאותה תקופה היו לאמריקנים חיילים שבויים בויאטנם, היא הוסיפה ואמרה כי ידוע לה שאין מדינה בעולם כארה"ב שנאבדת בצורה כה נואשת לשחרור שבוייה, אך גם הדגישה את ההבדל הרב שבין שתי המדינות: "לכל משפחה זה אותו דבר. אך אין כל דמיון. משפחה בלוס אנג'לס לא משתפת בכך משפחה בברוקלין, כפי שעושות זאת כל המשפחות בישראל" (Ibid).

תמלילי שיחתה הפרטית של גולדה מאיר עם מזכיר המדינה האמריקני, מוכיחים אם כן עד כמה משבר המלחמה שינה את ה"אווירה הפוליטית" בישראל ואת גישתה של העומדת בראשה להפגנות ומחאה. היא לא הסתירה מפניו את דאגתה מהאפקטיביות של התארגנות ההורים, מהתסיסה הפנימית והתמורות שפקדו את החברה. גולדה מאיר הבינה שאת זעקתם של ההורים לא תוכל לדכא בצו משפטי, או בטענה כי אינם נחמדים. אנשים אלה היוו את התשתית האזרחית שממנה ינק השלטון את כוחו ואת הלגיטימציה שלו. ביקורת פומבית שלהם, אמנם סיכנה כדבריה, את הנכס הפוליטי החשוב ביותר שברשותה - אמון הציבור בממשלתה. דבריהם הקשים וכעסים, ובעיקר משעה שקרבות ההתשה טרם הסתיימו וחיילים נהרגו ונפצעו, כרסמו במידה מרובה בעוצמת ההנהגה. ואכן, השפעתם של ההורים על ראש הממשלה במהלך חודשי פעילותם היתה כה משמעותית, עד שכחמישה חודשים לאחר פרוץ המלחמה, החליטה גולדה מאיר לפרוש מתפקידה. כפי שנלמד

ממאמרי הפרשנות שיוצגו בהמשך, היא לא עמדה עוד בלחץ ובביקורת שהפעילו עליה הורי החיילים השבויים והנעדרים.

ט. 7. השיבה ממצרים, והורי הנעדרים בחזית הדרומית

בתחילת נובמבר, שיחות הפרדת הכוחות עם מצרים התקרבו לסיומן, וסערת הרגשות של ההורים היתה בשיאה, שכן היה ברור שחלקם יאלצו להתמודד עם הנורא מכל. על כך נוסף גם כעסם של הורי שבויי ונעדרי סוריה, אשר לא הסכימו עם העובדה שהמשא ומתן נערך רק עם מצרים. מידת זעמם של הורי השבויים והנעדרים בסוריה הגיע לכדי כך, שהם איימו על גולדה מאיר ומשה דיין כי יעברו בין בסיסי הצבא ויזהירו חיילים שממשלת ישראל מפקירה אותם (יהודית גיא, 2005).

ב-8 בנובמבר התפרסמה מודעה בעיתונות, שהזמינה את משפחות השבויים והנעדרים מכל רחבי הארץ לאספה כללית באולמי מלון "דבורה" שבתל אביב, לצורך העברת מידע ובחירת מוסדות ארציים. לדברי העיתונאים שנכחו באירוע, השקט הפך עד מהרה לסערת רגשות שהקיפה כמעט את כל שש מאות הנוכחים. הוטחו האשמות בצה"ל, בממשלה ובחלק מאנשי הוועד עצמם. האלוף שמואל אייל, שמונה לטפל במשפחות אולץ לרדת מן הבמה שהקהל הסתער עליה. ההורים זעקו: "לא ניתן לאיש לנוח! נפגין ללא הפסקה יום ולילה, ממילא איננו ישנים כבר שבועות, נשבות רעב" (העליון 1973 ב'). נמתחה גם ביקורת על איש "אמנסטי אינטרנשיונל" משה ברנע, שכיהן כדובר הוועד, ונדרש להציב במקומו קרוב של שבוי. לטענת המשתתפים, "ברנע מייצג את 'אמנסטי', המטפל בשבויים פוליטיים ולא בשבויי מלחמה, הוא משמש רק כמזכיר טכני, ולא היתה לו זכות להיות דובר" (שם).

לקראת חתימת הסכמי הפרדה, שיגרו ההורים מברק למשה דיין בתביעה לקבלם לפגישה. מטרתם היתה לבקש אותו כי זיהוי הגופות שנותרו בסיני לא יערך על ידי אנשי חברא קדישא, אלא באמצעות אנשי יחידת הנעדרים בצה"ל, שהכירו את אזורי הלחימה וידעו היכן נפגעו חבריהם. כמו כן הם רצו לדרוש ממנו שהממשלה תאחד את הטיפול בשבויי מצרים וסוריה. ואולם משה דיין סרב להפגש עימם.

כפי שנחתם בהסכמי הפרדת הכוחות, ב-13 בנובמבר העבירה מצרים לישראל את רשימת שמות השבויים שבידה וכעבור יומיים החל תהליך החזרתם לישראל. מטוס הצלב האדום הראשון מקהיר, נחת ב-15 בנובמבר עם 26 פצועים. את פניהם קיבלה

כרזת ענק שעליה הכתובת "ברוך שובכם גיבורי ישראל". חיילות העניקו לשבים זרי פרחים ואת פניהם קיבלו רעיית נשיא המדינה נינה קציר, משה דיין והרמטכ"ל דוד אלעזר. לאחר שובם של הפצועים, הגיעו גם השבויים הנוספים, בהסדרי חילופין שנמשכו כשבוע. מפאת חלוקתם לקבוצות, וללא רשימת שמות מסודרות, על הוריהם נאסר להגיע לשדה התעופה. הם קיבלו הודעה רשמית מהצבא ולפיה: "בנכם יוסע ע"י צה"ל לביתו תוך היממה הקרובה. הנכם מתבקשים בכל לשון של בקשה להתאזר בסבלנות ולהמתין לו עד לשובו הביתה" (ארכיון גיא, 17.11.1973).

לאחר חזרתם של שבויי מצרים, ב-25 בנובמבר, התכנסו מאות הוריהם של נעדרי חזית הדרום לאסיפה סוערת בגבעתיים. באספה נמתחה ביקורת חריפה על קבלת הפנים לשבויי מצרים, שהוגדרה כ"הצגת שמחה מזויפת בטלויזיה. שמחה מזויפת עם אקורדיונים". הנוכחים קראו קריאות זעם נגד גולדה מאיר ומשה דיין "האוכל תמרים במערב התעלה" (הארץ, 26.11.1973), וקראו לממשלה להפסיק את שיירות האספקה לארמייה השלישית ולעיר סואץ, עד שיתברר גורל הנעדרים. עיתונאים שנכחו באולם העידו על מחזות מזעזעים. להלם של ההורים נוספה גם הודעתו של משה דיין שחלק מהשבויים במצרים נרצחו והם דרשו להפסיק את "קשר השתיקה" לגבי גורל בניהם. אחת האמהות קבלה: "האם הייתי צריכה לשמוע דרך הטלויזיה משר הביטחון על גורל הנעדרים? באיזו סמכות מסר שר הביטחון דבר נורא ואיום כזה?" (דבר, 26.11.73). באספה השתתפו גם הורים של שבויים ישראלים בסוריה והושמעו דעות שונות על דרך המאבק. אחדים תבעו להפגין ולהפעיל לחץ ואילו אחרים קראו לפעול מתוך אחריות ולא מתוך היסטריה. אחת המשתתפות טענה נגד נקיטת "דרך של אספסוף שנידונה לכישלון". היא אמרה כי זו הפגנת כאב, "ודבר כזה אסור לעשות ממנו מטעמים. אני לא רוצה שהצער שלי יהפוך קרקס". צלם שניסה לצלם את הכנס גורש כשאחת המשתתפות קראה לעברו: "מנוול שכמותך, זו הצגה פה?" (הארץ, 26.11.73). מארגן הכנס, קרא לתבוע למשפט את אלה שהביאו למצבן הנוכחי של המשפחות וטען כי מהפעולה בעיר סואץ, יומיים לאחר הסכמת ישראל להפסקת אש, יש נעדרים ובנו הוא אחד מהם. הוא האשים את קצין העיר תל-אביב ש"שיחק" עמו חמישה ימים ב"לך ושוב" ורק שנים עשר יום לאחר הקרב בעיר סואץ וארבעה עשר יום אחרי הפסקת האש, "טרחו" לדבריו, להודיע לו על

העדר בנו. האב סיפר כי יום לאחר שחזר מחיפוש בנו באזור התעלה, הגיע ללשכת שר הביטחון וסיפר על נסיבות העדר בנו וכי דבריו נרשמו מלה במלה ואף הופצו כתזכיר בין כל חברי הממשלה. לדבריו, הגיע ללשכת שר הביטחון לאחר איומים, הפעלת לחץ וקשרים אישיים. בכנס עלה גם לראשונה נושא הפקרת הפצועים בשטח. אחיו של חייל נעדר, טען כי ידוע לו שלוחמי גדוד השריון בו שירת אחיו יצאו שלמים מהטנקים, אולם הופקרו. "אף אחד לא עזר להם. אף אחד לא הגיש עזרה לפצועים" (שם). יומיים לאחר מכן, התקיימה גם בירושלים אסיפת נציגי משפחות של חמישים ושלושה נעדרים תושבי העיר. משתתפי הכינוס השמיעו ביקורת חריפה על הטיפול הכושל של שלטונות הביטחון במשפחות הנעדרים. לטענתם מסרו פרטים למרכז המידע בתל אביב, אולם שבוע לאחר מכן, כשבאו לברר כיצד מתקדמת החקירה, גילו כי התיק ריק. אחרים קבלו על שנענו בתשובות מסוג "לך ושוב" אצל קצין העיר (אמיר, 1973). בכנוס הוחלט לדרוש משלטונות הביטחון לפתוח גם בירושלים מרכז מידע, כדוגמת המרכז בתל-אביב. כמו כן, הוחלט לקיים למחרת הפגנה של משפחות הנעדרים ברחבת משכן הכנסת, על אוזלת ידה של הממשלה בהחזרת יקיריהן.

ט. 8. "הפנתרים השחורים" מנסים לעלות על עגלת המחאה

למורת רוחן של משפחות השבויים והנעדרים, הסתבר כי כמה מהורי נעדרים מירושלים, מתכננים להשתתף ב-29 בנובמבר בהפגנה שיזמו חבר הכנסת שלום כהן ואנשי "הפנתרים השחורים". ברית מלאכותית זו, עם תנועה שלא עלה בידה לפלס דרכה אל לב הקונצנזוס, היתה לצנינים בעיני רוב ההורים ועלולה היתה לחבל בדימוים ומעמדם. לפיכך, ביום ההפגנה שיגרו שתי הודעות למערכות העיתונים: "למרות פניית הורים, נקראה ע"י ח"כ שלום כהן ו'הפנתרים השחורים' הפגנה שודאי שאין בה כל תועלת לשבויים, והיא רק עלולה לגרום נזק לעניין. המשפחות מאמינות שלא ימצא אף אחד מבינן שיתן את ידו להפגנה". בהודעה השניה נכתב: "בחוגי המשפחות של הנעדרים בחזית הסורית והמצרית הובעה משאלה, לא לנצל את צערן של המשפחות לצורכי תנועות וגופים פוליטיים. הידיעה על ההפגנה שח"כ כהן ו'הפנתרים השחורים' מתכוננים לערוך למרות בקשתם של הורי נעדרים, עוררה מורת רוח. הובעה תקווה ששאלת השבויים תישאר מחוץ לויכוח הפוליטי וההורים לא יסחבו לפעולות הנוגדות את טובת ילדיהם" (ארכיון גיא, 29.11.73). כפי שטען

Tarrow (1998,558), יש לבחון את מניעיהם של גורמים מתוך המערכת, שמתגייסים לעזרת קוראי התגר, שכן הם עלולים לפעול ממניעים מניפולטיביים ואופורטוניסטים. הורי השבויים והנעדרים שהסתייגו מרעיון ההפגנה, אך ידעו לזהות בברור את יוזמתו של חבר הכנסת שלום כהן ככזו.

כצפוי, ההפגנה המשותפת בירושלים היתה סוערת ביותר. ההורים המפגינים הצטיידו במוטות, הסתערו על דלתות כניסת הח"כים למשכן הכנסת וניפצו את שמשותיה, כשהם קוראים קריאות בגנות ראש הממשלה ושר הביטחון ומטיחים ביקורת קשה על טיפול צה"ל ומשרד הביטחון בהם. לאחר מכן, צעדו המפגינים בחברת ח"כ שלום כהן ואנשיו למרכז העיר, וחסמו את התנועה תוך כדי ויכוחים קולניים עם השוטרים, שניסו לפזר את ההפגנה בכוח ובאמצעות זרנוקי מים. התפרעות ההורים פסקה רק לאחר שהמשטרה עצרה 18 מהמפגינים. תקרית זו, שחרגה מדפוס המחאה הבלתי אלימה, ומהרצון לשיתוף פעולה עם המערכת, שהורי השבויים והנעדרים אימצו לעצמם כאסטרטגית פעולה, אמנם הוגדרה על ידי שאר ההורים כ"אסון": "התנגדנו להפגנה. חשבנו שהיא רק תזיק. ניסינו לשכנע את ההורים מירושלים לא להפגין. אבל שלום כהן חשב כנראה אחרת. ההפגנה התקיימה עם אנשים שלו, והסתיימה באסון" (זרטל, 1973). ההפגנה האלימה הובילה את הורי נעדרי החזית המצרית לפרסום גילוי דעת: "שוכנענו ללא כל צל של ספק, שהקצינים הבכירים (הישראלים), העומדים במו"מ עם המצרים, עושים את כל המאמצים על מנת להביא לידי גמר את הפרשה האומללה שלנו. היות ואנו מרגישים, שכל מיני גופים ו/או אנשים פרטיים מנצלים את מצבנו להנאתם הפרטית, או לקידום הקריירה שלהם, או להשגת עוד קול לכנסת, ודברים אלה נעשים בדרך הנפשעת ביותר, אנו מבקשים לפרסם בעיתונכם את הדברים לאמיתותם. נכון שנעשו מחדלים רבים וטעויות איומות בטיפול ביקירינו, דבר זה הביא לכך שנענינו למודעת אחד מחברנו הסובל ונפגשנו בגבעתיים לפני כשבוע ימים. הקימונו נציגות ונפגשנו עם משה דיין, שר הביטחון בנוכחות האלוף הרצל שפיר, ראש אכ"א, האלוף ש. אייל, ודבורה תומר. משתתפים אתנו, אל"מ הראל ועוד כמה קצינים בכירים. הוסבר לנו המצב והובטחו לנו מספר הבטחות, שבחלקן קוימו, ובחלקן השני התברר לנו, שהיתה אי הבנה בפרוש ההבטחה. [...] על מנת למנוע כאבים מיותרים מהמשפחות

הנפגעות, אנו פונים אליכם ומבקשים בכל לשון של בקשה, לא לפרסם מאמרים או מודעות הקשורים ביקירינו, מבלי להיוועץ בנו תחילה" (מעריב, 5.12.73). ואמנם, לדעת העיתונאית עידית זרטל (1973), אמצעי התקשורת אך הוסיפו ליגון ומצוקת ההורים. לטענתה "העיתונים והטלוויזיה בחשו ללא רחם בכאבן של המשפחות וליבו את ההיסטוריה הכללית. נשים אומללות ואבות מיוסרים נחשפו בוולגריות ברשימות סוחטות דמעות. כתבות מכוונות הוסיפו למרירות ולכאב". היא ספרה שכאשר בקשה להיפגש עם כמה הורים, סרבו תחילה לדבר איתה וטענו כי "יש לנו ניסיון מר עם עיתונאים". הם ספרו לה על הבטחות שניתנו להם, לא לפרסם את דבריהם ולא לצלם אותם, שלא קוימו. על סילופים חריפים ועל שקרים שנכתבו כאילו נאמרו מפיהם. "בפגישה המפורסמת בגבעתיים, היו כמה עיתונאים. הם נשבעו שלא יכתבו ולא יפרסמו תצלומים. למחרת היה הכל בעיתון" (שם). תאור זה מציג אם כן, את מורכבות יחסי הגומלין שבין ההורים לתקשורת. מצד אחד, על מנת להפעיל לחץ על השלטונות ועל מנת לא להוריד את הבעיה מסדר היום, הם נזקקו לסקור תקשורת. מנגד, בהעדר ניסיון ביחסי ציבור, כפי שהודו בעצמם, נפלו לעיתים קורבן ליצר הפרסום והמציצנות של העיתונאים.

לסכום וניתוח ההפגנה האלימה, אנו נדרשים לטענת Meyer and Minkoff (2004,1461), כי ראוי לבדוק גם את מי משרת שינוי במבנה ההזדמנויות הפוליטיות. ואכן, המערכת שהתירה להורי החיילים להפגין והניחה להם להציג את תביעותיהם, היתה עדיין חסומה בפני מי שאינו שותף לגורלם. מעניין לציין כי בעובדה זו גלום הבט נוסף: לכאורה, ניתן היה לטעון כי בעיה של נפילת חיילים בשבי היא סוגייה אזרחית, כלל לאומית, המאפשרת לציבור כולו לקחת חלק במחאה. אך בפועל, אנו רואים כי הן תגובת המערכת על ההפגנה (מעצרים וזרנוקי מים לפזור הפגנה), והן תגובת ההורים עצמם, שרטטו את גבולות ההרשאה החברתית ואת "כללי המשחק", שעל פיהם מי שאינו בן משפחת החייל, הינו טרמפיסט מיותר ובלתי רצוי במאבק. נמצאנו למדים אם כן, כי גבולות המערכת היו עדיין מתוחמים ובלתי פרוצים ולבטח בפני "קבוצות פריפריאליות" בעליל (קימרלינג, 1993 ב').

ט. 9. הורי השבויים והנעדרים בחזית הסורית

אין בכוחה של מסגרת עבודה זו לתאר את פעילות הורי נעדרי החזית הדרומית, שבין אם כקבוצה, בין כבודדים המשיכו עוד שנים רבות להפעיל לחץ על הממסד, למען חיפוש אחר גופות בניהם. מרבית החללים אמנם אותרו והובאו לקבורה בישראל, אך חלקם מוגדרים עד היום כחללים שמקום קבורתם לא נודע. לפיכך נעסוק מעתה רק בהורי הנעדרים והשבויים בסוריה, שהמשיכו לפעול בזירה הציבורית. זאת מול קיפאון מדיני מתמשך ותסכול הולך וגובר בקרב ההורים אשר בניהם היו עדיין בגדר נעדרים. חלק מההורים הצליחו במרוצת הזמן לזהות את בניהם בצילומים שהתפרסמו, והתעוררה תקווה רבה שעצם הפרסום מהווה מעין "תעודת ביטוח" לחייהם. כפי שכתבה עידית זרטל (1973): "השבויים הישראלים מעיפים מדי פעם מבט במצלמה. השבוי זהוב-הזקן וכחול העיניים, שתמונתו התפרסמה ברחבי העולם, לא השפיל את עיניו לרגע. התבונן במצלמות דקות ארוכות ואף עשה סימנים באצבעות ידיו, שהיו קשורות על עורפו. האם אומץ ליבו הציל את חייו?". ואכן, לחרדתם של ההורים, שמועות על רצח שבויים הגיעו במהלך חודשים אלה גם ממקורות שניתן היה לראותם כמהימנים. למשל דיווח של אנשי הצלב האדום ב-7 לנובמבר כי 100 שבויים עונו ונרצחו בידי הסורים (רובר, 1973); דיווחו של כתב הרדיו בן-ישי, רון (1973), בראיון לתכנית "מבט" ב-18 בדצמבר, כי בידי הסורים שבויים מעטים בלבד, וגם אלה פצועים ומעונים; דיווחו של העיתונאי אורי אבנרי כי חוגים מצריים בועידת ז'נבה, טענו בפניו כי בידי הסורים רק 28 ישראלים חיים (ידיעות אחרונות, 25.12.73); ואפילו הודעתו בחודש נובמבר של נציג הקונסוליה הישראלית בציריך, לאליהו ויהודית גיא (2005), על "ידיעות שאין להן אישור רשמי" לפיהן רצחו הסורים את כל החיילים הישראליים שהוחזקו בשבי.

בניגוד ללחץ המעצמות על ישראל להביא לסיומה את המערכה עם מצרים וזאת בשל אינטרסים שלהן באזור וגם בעקבות משבר הנפט העולמי אשר התחולל עקב המלחמה, המצב בחזית הסורית היה שונה בתכלית. כבר במהלך פגישותיה של גולדה מאיר עם הנרי קיסינג'ר בושינגטון, ב-3-2 בנובמבר 1973, הציג לה מזכיר המדינה את תנאיו של נשיא סוריה לחילופי שבויים: "הסורים מציעים שתאפשרו חזרת

חמישה עשר אלף אזרחים לבתיהם, ותחזירו את גופות המתים, והם יחזירו לכם את השבויים. אם תסכימו לקבל את מיקום גבול 22 באוקטובר ולחזור אליו, יהיו חילופי שבויים. הם אומרים שקיימות שתי עמדות על הר החרמון שכבשתם. ואז הם אומרים, יחליפו שבויים". עם זאת, הנרי קיסינג'ר גם הדגיש בפגישה כי:

"On the Syrian front, there were really no international pressures at all. I don't give a damn what you do" (Document 93a).

כשבועיים לאחר מכן, ב-15 בנובמבר, בפגישה שערך דיין עם הורי הנעדרים מהחזית הסורית, כמענה לשאלה מה עשתה ישראל בנושא הנעדרים עד כה, לא סיפר להם דיין על היוזמה הסורית ואפשר ללמוד מתשובותיו, כי הממשלה אפילו לא התכנסה לדון בהצעה שהוגשה לה: "פנינו לסורים דרך הצלב האדום, אבל גם דרך האמריקנים, שנפגשו עם סגן שר החוץ הסורי, וגם הפעילו את הרוסים. הצענו לסורים הצעות מרחיקות לכת ביותר. אינני יודע אפילו אם הממשלה מוכנה לאשר אותן". תחת זאת, הוא הדגיש בפניהם כי לא יתמוך בהחזרת כל המובלעת שנכבשה במלחמת יום הכיפורים תמורת החזרת השבויים. (בראון, 1992, 336). ב-14 בנובמבר נערך גם ניסיון תיווך על ידי קורט ולדהיים מזכ"ל האו"ם, אשר שלח לאזור נציג בכיר מטעמו. אך פגישותיו של איש האו"ם בדמשק וירושלים לא הובילו לפריצת דרך.

תקצר היריעה של מסגרת מחקרית זו, מלהיכנס לעובי קורת המגעים וניסיונות התווך שעלו בתוהו וטרם נחקרו, שכן המסמכים האמריקניים הסודיים שתיעדו את הנושא, התפרסמו אך לאחרונה. אי לזאת, בהעדר מקורות מחקר מהימנים ומקיפים, ניתן רק לשער, כי מבלי שהופעל כל לחץ מצד המעצמות ובטרם התגייס הנרי קיסינג'ר לטיפול אינטנסיבי בנושא - סוגיית הפרדת הכוחות עם סוריה, נפלה קרבן להחמצות הדדיות, הן מצד ישראל, והן מצד סוריה.

ט. 10 הקמת ועד הורי השבויים והנעדרים בסוריה

לאחר חזרת השבויים ממצרים, היחסים בין הורי שבויי סוריה לראש הממשלה החריפו והידרדרו אף יותר ובעיקר כאמור, על רקע טענתם כי ישראל לא עשתה עסקת חבילה עם מצרים להחזרת בניהם. פגישה שערכו עם גולדה מאיר ב-19 בנובמבר, לוותה בהתקפות קשות והאשמות. כעסם הרב, נבע גם מטענתם באשר לאוזלת ידה של ההסברה הישראלית בעניין שבויי סוריה, עד כי אחד ההורים הטיח בפניה: "אילו היו בנים של נכבדים יותר מאתנו בין השבויים בסוריה, היתה התנהגות של הממשלה אחרת. ראש הממשלה שנפגעה מדבריו ענתה לו: "לולא הייתי מבינה את כאבכם הגדול הייתי עוזבת עכשיו את החדר. מה אתה חושב. אני אסד?" (הארץ, 21.11.73).

לאחר שוב הבנים ממצרים, סיפרה אמו של נעדר: "אני 'האמא מסוריה', בני שם. אני מקווה שהוא עוד חי. [...] כבר כמעט לא מדברים על זה. אני חרדה נורא. מה? מתרגלים למצב? אין כבר מה לעשות? גזירה של שתיקה? לא להרגיז את הסורים? אבל ראש הממשלה אמרה שהסורים רוצחים את השבויים. אתה שומע, רוצחים את השבויים! והיא אינה בטוחה אפילו שיהיה לסורים את מי להחזיר! [...] אני מרגישה שאני נלחמת לבדי. אולי זה לא נכון. אולי ישראל מטפלת ומשתדלת. אבל לא מספרים לנו. לא מדברים אתנו, כאילו לאיש לא אכפת, כאילו שכחו. כאילו השלימו. כאילו זו גזירה סופית. קצינים בכירים בצה"ל אמרו לנו שיפתחו לשכת קשר שיהיה עם מי לדבר. שיפרסמו את מספר הטלפון של הלשכה. לא פרסמו. גיליתי אותה, טלפנתי. ענתה בחורה נרגזת: אוהו, מה את רוצה? אין לנו מה לספר ואין לנו שום דבר חדש" (גולן, ד., 1973). חודשים ספורים לאחר מכן, ספר אב נוסף: "ביום ששי האחרון נפגשנו עם אחד המפקדים של חיל חשוב בצה"ל. אמרתי לו: חמישה חודשים לא באתי אליך. אבל הבן שלי שייך גם לך. אני רוצה לדעת מה אתה עושה למענו. והוא השיב לי: אני קם בבוקר, מצלצל לימוסד' ושואל אם יש חדש בעניין השבויים. אומרים לי: לא. אני מתקשר לשר הביטחון, שואל אם יש חדש, ומקבל שוב תשובה שלילית. אני מתקשר עם משרד ראש הממשלה, ושוב אומרים לי שאין חדש. בזה גמרתי. אמרתי לו: אני מצטער, אבל כנראה אני עושה יותר ממך, וכל הורה עושה יותר ממך" (ארכיון גיא, 18.2.1974).

העדר כל אות להתקדמות מדינית, והתחושה שאין להם אלא לסמוך על עצמם, הובילו את הורי השבויים והנעדרים בסוריה להחלטה למסד את פעילותם והם החלו לפעול ממשרד שהוקצה למענם בקריה בתל-אביב. ב-5 בדצמבר, הם נרשמו אצל רשם האגודות כ"אגודת משפחות הנעדרים והשבויים בסוריה". מטרות האגודה היו:

"א. לפעול לשחרור השבויים בסוריה. ב. לפעול לברור מוקדם של גורל הנעדרים בחזית הסורית. ג. לסייע חומרית ורוחנית למשפחות הנעדרים והשבויים" (ארכיון גיא, 5.12.73). בסוף דצמבר, מפאת חילוקי דעות בין הורי נעדרים מצרים להורי נעדרים סוריה, הוחלט על ניתוק הקשר בין שני הועדים, וועד הורי השבויים והנעדרים בסוריה החל לפעול באופן עצמאי. חשוב להדגיש כי התפצלות ההורים לתת קבוצות, היתה לא רק פונקציונלית וייעלה את תפקוד הועדים השונים, אלא כפי שסיפרה יהודית גיא (2005), במידה רבה היוותה עבור ההורים שותפי הגורל, גם קבוצת תמיכה ומקור נוחם. היטיב לתאר זאת אחד האבות של נעדרים מצרים, תוך שהוא גם מותח ביקורת על הרטוריקה הממסדית הטוענת כי "אנו משפחה אחת", ואלה "הבנים של כולנו". לטענתו, רק בחברת הורי נעדרים החזית המצרית אמנם הרגיש כבתוך משפחה: "אם יכולים אנו לדבר על משפחה אחת - בלי מרכאות - הרי זו משפחת הורי הנעדרים, אותם הכרנו במשך חקירותינו הממושכות ושגורל בניהם היה קשור בגורלו של גיורא שלנו (מייזלר, 1974).

אחת מפגישותיו הראשונות של ועד הורי השבויים והנעדרים בסוריה, היתה עם בעל משרד פרסום "דחף", ומהמובילים בתחום באותה עת. הפרסומאי אליעזר ז'ורבין, הביע את נכונותו להצטרף לוועד חשיבה ופעולה שיקימו ההורים ואף הציע להעמיד לרשות הועד את משרדו ותקציב כספי. הוא הבטיח לפנות לאנשי מקצוע נוספים להפעילם מאחורי הקלעים ולהפעלת דעת קהל בחו"ל. עם זאת, הוא הציע להורים "לא לקיים פעולות קולניות בארץ, מאחר והדבר יעלה את המחיר שידרשו הסורים עבור שחרור השבויים" (ארכיון גיא, 23.12.1973).

בתחום הסיוע והסעד למשפחות, פעל הועד באופן יעיל ואינטנסיבי ביותר ודיווח ליתר החברים על פעילותו וכן על עדכונים מדיניים. ה"ידיעונים" שכתבו עבור המשפחות, הועברו באמצעות חוליה של אגף השיקום של צה"ל, שבאותה הזדמנות התבקשה על ידי הועד, גם לברר עם כל משפחה מה מצבה. המידע שהופץ למשפחות

היה מגוון וחשוב מכל - מהימן. למשל ב-7 בדצמבר, דווח על פגישת נציג הצלב האדום בישראל עם עמיתו מסוריה. בפגישה הועברו מכתבים לשבויים, אך לא הובטח מועד מסירתם ליעדם. להורים גם נמסר באותה הזדמנות, כי טרם הותר לשלוח חבילות לבניהם. כן יזם הועד נסיעה לחרמון, שבה נפגשו הורי הנעדרים עם מפקדי האזור. ב-17 בדצמבר, התקיימת אספת משפחות, שבה דווח להן על פגישת הועד עם שלושה טייסים ששבו מהשבי הסורי כחצי שנה לפני כן. בעקבות האספה הופץ גם ידיעון למשפחות ובו פרטים מהפגישה: "באופן כללי נמסר כי התנאים בשבי הסורי, דומים לתנאים בכל שבי אחר. התקופה הקשה - הינה תקופת החקירות הראשונה שנמשכת כשבועיים, אך ניתן בהחלט להתגבר עליה. התקופה שלאחריה - הינה תקופה בה נוקטים הסורים פחות או יותר לפי אמנת ז'נבה, ומספקים לשבויים את הצרכים האלמנטריים, כמו לבוש ומזון וטיפול רפואי. [...] לסכום, ניתן להבין מדברי הטייסים, כי התנאים בשבי אינם כה גרועים, וכי ניתן להתגבר עליהם, ולצאת בשלום מן השבי". בסעיף נוסף בידיעון, נכתב: "לאחרונה הופצו שמועות רבות בנושא השבויים מסוריה. שמועות על רצח, עינויים וכו'. ברצוננו לבקש מהמשפחות לא להתייחס לכל השמועות הללו, כי הן מופצות ע"י גורמים שונים בלתי אחראיים. הועד נפגש עם ראש אכ"א, אלוף הרצל שפיר, עם השר אבא אבן ועם גורמים מוסמכים בקשר לנושא. [...] לכן עצתנו היא לא להתייחס לכל אותן שמועות". עוד צוין בידיעון, שהועד מבקש עזרת הורים נוספים בעבודות המשרד השוטפות וכי הוא זקוק לבני משפחות דוברי שפות זרות, לצורך פגישות עם עיתונאים ואישים מחו"ל (ארכיון גיא, דצמבר 1973).

לסכום, ניתן לראות מהאמור לעיל כי חתימת הסכמי ההפרדה עם מצרים עוררו והגבירו את רגשות התסכול והכעס בקרב הורי נעדרי סוריה, כמו גם את תחושתם, שעניין בניהם ירד למעשה מעל סדר היום והפך ל"עניין שבהרגל". ההורים שטרם קיבלו אות חיים מבניהם, הבינו כי ניצבת לפנייהם עוד דרך ארוכה, מיסודו את פעילותם ונרשמו כעמותה. כזכור, בראש העמותה עמדה קבוצת גברים, אשר אפיונם הסוציולוגי העיד על שייכותם לקבוצות החזקות בחברה הישראלית של שנות ה-70. מעניין גם ללמוד, כי ככל שנושא השבויים נדחק לשולי סדר היום, כך חל גם מעין "היפוך יוצרות" חברתי. תחת שההורים יאבקו על מקומם הטבעי וזכותם לקבל

מידע על בניהם, כפי שהיה אך חודשיים קודם לכן - מעתה, הם היו אלה שטיפלו וריכזו את הנושא, ואפילו, או אולי בעיקר - נאלצו לדחוק במערכת ולהזכיר לה, כי השבויים הם גם בניה שלה.

ט. 11. שדולת ההורים בישראל

כפי שהצהירו, מטרת עמותת ההורים, היתה הפעלת לחץ על סוריה וכן הפעלת שכנוע ולחץ מתמיד על ממשלת ישראל ושמירה על כך שנושא השבויים והנעדרים לא ירד מעל סדר היום. בנוסף, הם ניסו כאמור, לשדל ולעשות לבבות למען ביצוע ומימוש הסכמי הפרדת הכוחות עם מצרים, רק כתנאי לפרסום שמות השבויים שבסוריה. לצורך השגת יעדים אלה, הם ערכו שדולה בכנסת ונפגשו עם חברים מהסיעות השונות. גולדה מאיר הסתייגה מהמפגשים הללו, ואף אמרה להנרי קיסינג'ר כי "האופוזיציה מנסה להסית את ההורים וגורמת להם גיהינום ברעיונות שונים" (Document 00996). אולם עיון בסיכומי השיחות, כפי שמופיעים בארכיון הועד, מעלים כי לטענתה לא היה כל שחר. אדרבא, בחודש ינואר, כשלושה חודשים לאחר פרוץ המלחמה, וזאת למרות העדר כל אות חיים משבויי סוריה, נמצא כי אמון חברי הכנסת בטיפול הממשלה בנושא, היה מוחלט. איש מהם, פרט לשמואל תמיר, כפי שיוצג בהרחבה בהמשך, לא פקפק בכך ובעיקר - לא ניסה לנצל את כאבם של ההורים לצורך מניפולציה פוליטית. כפי שנלמד ממספר דיווחי פגישות אשר יוצגו להלן, ומעידים על הכלל, חברי הכנסת הפגינו גישה ממלכתית וקונפורמיסטית.

ב-7 בינואר 1974, נפגשו ההורים עם השר יוסף בורג. מדו"ח הפגישה עלה כי השר היה מקורב לנושא השבויים דרך קשריו האישיים עם אחד האבות, ברוך תור. לדבריו "עושה הממשלה כל מאמץ בכל הכיוונים - ארצות-הברית, רוסיה וכד', אולם הסורים אכזריים". ההורים אמרו לשר כי "הגיעו מים עד נפש ואנו דורשים מהממשלה לא להגיע להסכם נפרדו עם מצרים לפני שבעיית השבויים בסוריה תוסדר". אך דעתו של השר היתה כי יש להפריד בין הסורים למצרים. לדבריו: "אם נוכל להגיע להסכם עם המצרים, תוכל אולי חזית אחת להירגע ונוכל לפעול לחוד נגד כל אחד מהם". עצתו להורים היתה: "לפעול ולהפעיל שבעייתנו לא תרד מכותרות

העיתוננים, והוא בטוח שהממשלה תמשיך לפעול והשם ירחם ובנינו ישובו בשלום".

באותו יום נפגשו נציגי הועד גם עם חברי הכנסת מאיר פעיל ויעקב חזן. באשר לאיחוד נושא הפרדת הכוחות עם מצרים עם פרסום שמות שבויי סוריה, הביע מאיר פעיל את התנגדותו. והוסיף כי לדעתו: "אין לבעיית השבויים לדעוך ולשקוט וחייבים לעשות זאת בפעילות עם השמאל הקיצוני בארץ ובחו"ל, מאחר ורק גוש זה יכול לפנות לסוריה ולהשפיע עליהם בנידון". יעקב חזן הסכים להציג את דרישתם בפני גולדה מאיר, אם כי הודה שהוא עצמו אינו שלם עם זה. הוא מסר להם שחבר הכנסת דב זכין, הוא המופקד על הנושא מטעם מפ"ם, ולדבריו "הוא יעזור להם ככל שיוכל" (ארכיון גיא, 7.1.1974). ב-8 בינואר, בפגישתם עם דב זכין, הביע גם הוא את התנגדותו לשילוב שני הנושאים "האינטרס שלנו דורש אחרת והוא שבאם תהיה הפרדת כוחות, ישנה אפשרות שהסורים יגיעו למשא ומתן אתנו בעיקר מתוך רצונם לקבל ולו מעט מהשטח הכבוש על ידנו". הוא המליץ להורים לקיים קשרים עם גורמי וארגוני שמאל בעולם, ואף הציע את עזרתו בכך. וכן, הציע את עזרתו בקשרי האישיים ויחסי החברות שלו עם ג'וזף סייסקו, סגן שר החוץ האמריקני (ארכיון גיא, 8.1.74). באותו יום נפגשו ההורים גם עם מנחם בגין יו"ר הליכוד, אשר הביע בפניהם התנגדות לעריכת הפגנות בשלב זה ברחבי הארץ וגם לא היה מוכן לתת תשובה מוחלטת בנושא כדאיות התביעה להתניית הפרדת הכוחות עם מתן רשימות השבויים. לדבריו "הוא אמור להיפגש עם שר הביטחון עוד היום ואז יהיה בידי יותר מידע בנדון" (ארכיון גיא, 8.1.74). עמדתו של בגין מצביעה על כך, שבאותה עת, גם הוא עצמו עדיין האמין שהממשלה עושה כל שביכולתה לפתרון הבעיה. לעומתו, חברו למפלגה שמואל תמיר היה יותר סקפטי ובפגישתו עם ההורים הביע את דעתו כי "עתה הזמן להפעיל לחצים בחזית הפנימית". הוא הציע להפעיל בהקדם את כל המפלגות, מאחר וישראל עומדת בפני הכרעות בקשר להפרדת הכוחות בוועידת ז'נבה. תמיר הציע לפנות בדרישה לקבלת רשימות מהסורים וביקור הצלב האדום אך לא לדרוש בשלב זה את החזרת השבויים. עוד הוא המליץ להורים "לפנות לאנשים בצורה שתיתן אפקט על הממשלה. לנקוט בגישה מקסימליסטית" (שם).

מעניינת בהקשר זה גם דעתו של חבר הכנסת שמואל מיקוניס, איש המפלגה הקומוניסטית מק"י, כפי שצוטטה על ידי ההורים: "לדעתו הממשלה והכנסת כולה מודעת לנושא שלנו והוא מאמין בלב שלם שהממשלה עושה הכל. הוא אומר זאת

כאיש האופוזיציה. יחד עם זה הוא יודע שיהיו נושאים של ויתורים שהממשלה לא תעשה זאת" (ארכיון גיא, 9.1.74).

שתדלנות ההורים בקרב חברי הכנסת המשיכה כל אותה תקופה ובהתכנס המושב החדש ב-21 בינואר, אף שלחו פניה לכל מאה ועשרים חברי הכנסת החדשה: "בהתכנס מושב הפתיחה של הכנסת השמינית, וביום שהינך נשבע אמונים לעמך, אנו משפחות הנעדרים והשבויים מהחזית הסורית פונים אליך להזכירך את הבטחת ממשלת ישראל, שלא לגשת לכל משא ומתן בכל צורה שהיא עם ממשלת סוריה לפני שתוגש לממשלתנו רשימת השבויים בסוריה ויובטח ביקור הצלב האדום אצלם. כמו כן הובטח לנו על ידי הממשלה שהסעיף הראשון בשיחות עם סוריה יהיה נושא החלפת השבויים. בתור נבחר העם אנו דורשים ממך לדאוג לבנינו הנמקים בשבי הסורי" (ארכיון גיא, 21.1.74).

הועד ערך גם מפגשים עם ראשי מוסדות שונים, כמו מגן דוד אדום, נשיאי אוניברסיטאות ועורכי עיתונים והצליח לגייס את כולם למען הפעלת לחץ על הממשלה. ב-8 בינואר, נפגשו עם עורך מעריב אריה דיסנצ'יק. הועד דיווח כי: "הועלתה בפניו הבעיה של ערות בעיתונות לבעיית השבויים והנעדרים, הוא הבטיח לעשות למען פרסום הבעיה ברגע שתהיה לו 'אמתלה' מתאימה לכך. לגבי ניסיון קשירת פרסום שמות השבויים עם הפרדת הכוחות עם מצרים, ענה שהוא אינו חושב שזה יכול לעזור לעניין שלנו וגם לא יתקבל על דעתם של קובעי המדיניות הישראלית" (ארכיון גיא, 8.1.1974).

לסכום, Tarrow (1989,51) הדגיש את התרומה המשמעותית לקוראי התגר, היכולה להגיע מקרב האליטות עצמן, באמצעות כריתת בריתות ושתוף פעולה עימן. ואמנם הדוגמאות הספורות שהבאנו, מוכיחות כי הקשר בין אנשי מפתח ובעיקר מהמרכז הפוליטי להורים, היה חיובי ומסביר פנים ביותר. מידת נגישותם של הורי השבויים והנעדרים לאישים אלה, מחזקת את טענתנו באשר למעמדם המיוחד והלגיטימציה המוחלטת ממנה נהנו. מאידך, מעניין לציין גם את מידת הקונפורמיזם הרבה שגילו פוליטיקאים, ובעיקר בשיחותיהם הפרטיות עם ההורים. מחד, הדבר מוכיח שאכן לא ניצלו את רגישותם ופגיעותם לצרכים מניפולטיביים ואופורטוניזם פוליטי

(Tarrow, 1998, 558). מאידך, כנבחר ונציגי ציבור, חוסר היוזמה שגילו בסוגייה לאומית רבת חשיבות זו, אפשר שרק הוסיפה לתחושת ההורים כי נטל שחרור בניהם מונח בעיקר על כתפיהם.

ט. 12. משלחות ההורים לחו"ל

במקביל למפגשיהם עם אישי ציבור ישראלים והלחץ אשר הפעילו על ממשלת ישראל, החלו בראשית נובמבר לצאת לחו"ל משלחות הורים, במטרה להפעיל לחץ בינלאומי על סוריה ומצרים לפרסם את רשימות השבויים שבידיהן. המשלחת הראשונה יצאה במימון כספי ההורים, כספי תרומות ובסיוע משרד החוץ שגם העניק להם דרכוני שרות דיפלומטיים. לאור מסעה המוצלח של המשלחת, העביר משרד החוץ את הנושא לטיפולו. המשלחות שכללו גם הורים לשבויי מצרים, הסתיימו כאשר בעייתם של אלה הגיעה לפתרונה.

ב-7 בינואר 1974, פרסם ועד הורי השבויים והנעדרים בסוריה הודעה להורים, המבקשת מתנדבים למשלחות בחו"ל: "הועד רואה כדבר בעל חשיבות ראשונה במעלה לקיים פעולות הסברה בחו"ל, כדי לגרום לכך שנושא השבויים והנעדרים בסוריה לא ירד מהכותרות. הועד מארגן משלחות הורים לחו"ל, כדי להפעיל גורמים ואישים ציבוריים בעולם שיכולים להגיע להדברות עם הסורים, או להפעיל לחצים בנושא ההומניטרי. הנושא מתבצע בתאום ובתמיכת משרד החוץ, מאחר ושליחת משלחת הורים קודמת הוכתרה בהצלחה מרובה. אנו מבקשים את עזרת ההורים, אשר מתאימים ויכולים לצאת לחו"ל בשליחות הועד" (ארכיון גיא, 7.1.1974). כאמור, משלחות ההורים יצאו לאירופה וארצות הברית בתאום ותמיכת משרד החוץ, שהכשיר את הקרקע לפעילותם, אך לא התערב בשיקולי ההסברה שלהם או בבחירת הנציגים מטעמם. בחינת תפקוד המערכת על מרכיביה השונים, מעלה כי משרד החוץ ובעיקר מחלקת ההסברה שלו, תחת ניצוחו של שר החוץ אבא אבן, היה הגוף הראשון אשר נערך לפעולה בסוגיית השבויים. חשוב לציין, כי מסעות ההורים לא קיבלו את ברכת הדרך של גולדה מאיר, אשר חזרה והזהירה אותם כי גינוי סוריה ברחבי העולם, עלול לסכן את שלום ילדיהם. ואכן, בשיחה שערכנו עם יהודית

גיא (2005), היא ספרה שכאשר הופיעה בדצמבר בלונדון מול מצלמות התקשורת, הקפידה להליט את פניה במטפחת.

ואולם, אין לדעת אם הסתייגותה של ראש הממשלה אכן נעשתה בתום לב, או שמא מתוך רצון להחליש ולצמצם את היקף הפעילות של הורי החיילים. לא מן הנמנע, שהיה בכך משום רמז לסירובה להכיר בהם כגורם המעורב ונוטל חלק בסוגיות חוץ ובטחון, קל וחומר בעניינים בינלאומיים. שהרי אין לפקפק, ובכך גם הודתה מספר פעמים, כי פונקצית הורי חיילים בישראל שעברה תמורה כה משמעותית, גרמה לה לחוסר נוחות. אולם בניגוד לדעתה של גולדה מאיר על הסיכון שבגינוי סוריה, הרי שהקמפיין שערכו ההורים הוביל דווקא לתוצאות חיוביות. דמשק שיגרה מעין "איתות" (Tarrow, 1998), ונסוגה, גם אם במידה מתונה ביותר, ממדיניות האיפול לגבי השבויים שבידה. למשל, ב-8 בנובמבר, נפגשה משלחת הורים בז'נבה עם קבוצת אנשי כמורה, ששנים מהם יצאו בעקבותיה לביקור בדמשק. ב-10 בנובמבר, הותר לכומר יוהאנס סנוק להיפגש עם שני טייסים שבויים ולשוחח עימם. היה זה מפגש ראשון של השבויים הישראלים עם גורם חיצוני, וכפי שסיפר הכומר, רגישותם של הסורים כלפי הרושם הרע שנוצר בעקבות הפרסום בעולם, היא שעודדה אותם לתקנו (לביא, 1973).

תקצר היריעה מלתאר את ההצלחה בגיוס דעת קהל וההערכה לה זכו ההורים במסעותיהם. הם הרבו להופיע בכלי התקשורת השונים, השתתפו בעצרות אשר אורגנו למענם, נפגשו עם אישים בעלי השפעה כמו האפיפיור, חברי קונגרס ממדינות שונות, ראשי ארגונים הומניטריים, אנשי כמורה, אנשי רוח, ושחקני קולנוע. ב-13 בדצמבר בלונדון, אף נערכה משמרת מחאה במשך יום תמים מול בנין שגרירות סוריה, ולאחריה, הוזמנו ההורים לפגישה פרטית בביתו של הרולד וילסון, ראש ממשלת בריטניה לשעבר. הדיווח התקשורתי הבריטי היה כה נרחב ואוהד, עד כי בעקבותיו, "הדיפלומטים הסורים שלחו מכתבי מחאה לעיתונים, אך נענו בחריפות" (שם, 1973).

בניו-יורק קיימו מסיבת עיתונאים שהשתתפו בה נציגי רשתות התקשורת, נציגי הצלב האדום האמריקני, המועצה היהודית-אמריקאית והליגה הבינלאומית

לזכויות האדם. כן נפגשו עם מנהיגים יהודים, סטודנטים ישראלים ויהודים וראשי איגודים מקצועיים.

ב-10 בדצמבר, שבעים וחמש נשים מהפדרציה הציונית האמריקנית, הגיעו לבנין האו"ם, וקשרו עצמן באזיקים לגדרות הבנין. משטרת ניו-יורק התירה להן להפגין כך כשעה. בסיום המפגן, חילקו הנשים עלונים המבקשים את הציבור לכתוב מכתבי מחאה לצלב האדום, לנציגות סוריה באו"ם, לאנשי קונגרס, סנטורים ולנשיא ארה"ב, בקריאה לשחרור השבויים בסוריה (Bennett, 1973).

משלחת הורים אשר יצאה לצרפת אנגליה ושוויץ ערכה בפאריס מסיבת עיתונאים, וכן פגישות עם נציג ארגון המשפטנים, עורכי עיתונים, אנשי כמורה, המשפטן זוכה פרס נובל רנה קסין, הסופרים סימון דה-בובואר ואלברט ממי. בעקבות המפגש, פרסם רנה קסין הצהרה בתקשורת, כי אין תרוץ היכול להצדיק סרוב להגיש רשימת שבויים. לטענתו "הסרוב מהווה נסיגה מפלצתית לימים הקדומים של המלחמות" (ידיעות אחרונות, 12.12.73). סימון דה-בובואר, פרסמה רשימה בעיתון לה מונד: [...] "כיצד עלינו להבין את מניעי ממשלה הגוזרת - בדם קר - על בחורים צעירים חסרי אונים את החזקתם בכלא, כאשר גורלם מוטל בספק ועטוף סודיות? איך להבין ממשלה הגוזרת על מאות משפחות את העינויים של אי ודעות וציפיה לנסי" (ארכיון גיא, 12.12.73). למחרת היום, בתגובה על רשימתה של דה-בובואר, פרסמה סוריה צילומים של אחד מן הטייסים הפצועים, וכעבור מספר ימים אף התירה לראשונה לעתונאי צרפתי להפגש עם 7 שבויים ישראלים נוספים.

ב-7 בפברואר 1974, נערך בפריס כנס למען שחרור השבויים, שנערך מטעם ועד ארצי צרפתי שבראשו עמדו סימון דה-בובואר, ז'אן פול סארטר, ביאטה קלרספלד, רנה קאסין, ליאונרד ברנשטיין ואחרים. ב-18 בפברואר קיים הוועד כנס עולמי שבין משתתפיו היו שלושה נציגים מועד ההורים, וכעשרים וחמישה נציגים מאירופה וארה"ב, מרביתם ידועי שם מתחומי הספרות, המדע, הדת והפוליטיקה. בעקבות הכנס שיגר משרד החוץ מברקים לנציגותיו בעולם, בבקשה ליוזמות החתמת אישים נוספים. בין הנענים לפניה היו שחקני הקולנוע אליזבט טיילור, וריצ'רד ברטון וכן חמישה עשר חתני פרס נובל.

ב-26 בפברואר, הופיעה נציגות מטעם ההורים בשימוע בקונגרס האמריקני, בפני ועדת משנה לענייני ארגונים ותנועות חברתיות, של ועדת החוץ. ההורים מסרו לועדה

עדויות ומידע על עינויים שנעשו בשבויים בסוריה ועל מעמדם החוקי של השבויים על פי אמנת ז'נבה (Congress, 1974). לדברי אליהו גיא, היה זה אחד המקרים הנדירים בהיסטוריה האמריקנית בו הורשו אזרחים זרים להופיע בפני הקונגרס (גולן, נ., 1974).

ביאטה קלרספלד הידועה כ"ציידת הנאצים", אף הגדילה לעשות, וב-18 בינואר נסעה ביוזמתה לדמשק, בניסיון להגיש עצומה לנשיא סוריה, המגנה את ממשלתו ביחסה לשבויים הישראליים. ואולם פקידי ממשל סוריים סרבו להיפגש איתה, ותחת זאת הפקידה את העצומה בידי הזקיפים שבארמון הנשיא. כאשר הגיעה לישראל בחודש מרץ, בכדי להשתתף בעצרת שנערכה למען השבויים, קיבלו ההורים את פניה בפרחים, כתודה על מסע המחאה שערכה. ביאטה קלרספלד הסבירה את המניע לנסיעתה: "רציתי להראות לאמהות השבויים, שיש אנשים המוכנים גם לעשות משהו למען הבנים שלהן" (הר שפי, 1974).

ואולם הצלחת ההורים והתקדים שיצרו בגיוס דעת קהל עולמית, לא חיפתה לדעתם על אוזלת ידו של הממסד שלא סייע להם בנושא. בתזכיר שהגישו לוועדת חוץ ובטחון הם טענו: "חברי משלחות שיצאו לחו"ל בעניין השבויים לא תודרכו במידה מספקת, או שהודרכו מינימלית. הדבר גרם להסברה לקויה, בזבוז בכוח אדם שניתן היה לנצל בצורה יעילה. עצם בחירת נציגי המשפחות נעשתה בחיפזון, תוך הענות לצרכים של הקרובים ואי בחירת נציגים המתאימים לנושא. שגרירויות לא הודרכו לעקוב ולהמשיך את פעולת השליחים, באמצעות ועדי פעולה מקומיים או אחרים. לא היה מעקב מספיק של תגובות למשלחות כדי להפיק לקחים. לא נוצלו מספיק כנסים ואירועים בארץ ובחו"ל כדי להעלות את בעיית השבויים" (ארכיון גיא, 18.2.74).

לסכום, עסקנו בתיאור הקמפיין הבינלאומי שיזמו ההורים ובהצלחתם הרבה בגיוס גופים ואישים שונים למען הפעלת לחץ על ממשלת סוריה. מעניין לציין כי קמפיין זה, הקדים בשנים רבות את המאבק למען שחרורו של אנטולי שרנסקי מהכלא הסובייטי (לאחר שנעצר בשנת 1977), אשר דווקא הוא מייצג את הסמל למאבק גלובלי למען זכויות האדם. ראוי גם לזכור, כי חרף הסתייגותה של גולדה מאיר ממשלחות ההורים לחו"ל, הרי שהיוזמה נשאה פירות ואילצה את סוריה לשנות ולו

במעט את מדיניות הערפול שלה. מסעות גיוס דעת קהל עולמית, הפכו ברבות הימים לתופעה רווחת בקרב בני משפחות חיילים שבויים ישראלים, במאבקן למען שחרור בניהם.

ט. 13. 1974 - שנה חדשה, תקוות חדשות

לכאורה, ניתן היה לקוות כי תהליכים רבי משמעות שהתרחשו בחודש דצמבר 1973, יסייעו לקידום פתרון בעיית השבויים. בזירה הבינלאומית - החלו מסעות התיווך של הנרי קיסינג'ור, וגם נקבעה ל-21 בדצמבר ועידת שלום בז'נבה, בחסות האו"ם, ארצות הברית וברה"מ. בזירה הפנימית - התנהלה מערכת הבחירות לכנסת השמינית. אולם בפועל, כפי שיורחב בהמשך, תקוות אלה, אשר מומשו רק בחלקן ובמועד הרבה יותר מאוחר, גרמו לסערות פוליטיות בישראל ולכעסים ואכזבות של ההורים מממשלת ישראל.

מטבע הדברים, מפלגת השלטון יצאה הפעם למסע הבחירות חלשה מתמיד, עד כי סיסמתה היתה "בכל זאת מערך". אולם תוצאות הבחירות לכנסת, טרם שיקפו את המהפך הפוליטי העתיד להתחולל בשנת 1977, אלא רק רמזו עליו. שכן גם אם ממשלת המערך נותרה על כנה, הרי שייצוגה ירד מחמישים וששה ח"כים לחמישים ואחד, בעוד שהליכוד, שעלה משלושים ושנים ח"כים לשלושים ותשעה, זכה גם ליתרון בקרב החיילים. אך כאמור, על מגמת ההחלשות האמיתית של הממשלה, ניתן היה כבר ללמוד באותה עת בעיקר מנתוני מחקרי דעת קהל. וכך, בניגוד לעוצמה הפוליטית שאפיינה את ממשלת גולדה מאיר ערב המלחמה, הרי שבראשית שנת 1974, ניהלה את המדינה ממשלה במשבר, שעמדה בצל ועדת חקירה. העומדת בראשה חשה מותשת, והתנהלה כמי שימי כהונתה ספורים ממילא: "אף על פי שאני עצמי היה לי חשק עצום להתפטר, חשבתי שאני חייבת להמשיך עוד זמן מה" (מאיר, 1975, 327). מדיניות החוץ של ישראל, שנקלעה למבוי סתום עם סוריה, נוהלה בפועל על ידי הנרי קיסינג'ור, שהחל את ניסיונות התיווך בין דמשק לירושלים ב-15 בדצמבר 1973, וכפי שהודתה גם גולדה מאיר עצמה, הפך מאז ל"אישיות המרכזית במזרח התיכון" (מאיר, 1975, 321). ואכן ממשלת ישראל ניכרה בחולשתה ורפיון ידיה, ולטענתו של הנרי קיסינג'ור, בעייתה המרכזית נבעה מכך שלא היה בה ולו אדם

אחד שיכול היה לקבל החלטות בנושאי מדיניות חוץ. יתרה מזאת, לדבריו "בישיבות הקבינט, המשתתפים רק נועצים סכינים אחד בשני" (Kissnger, 1973).

ט. 14. ועידת השלום בז'נבה

טרם כינוס ועידת ז'נבה, שיגרו הורי השבויים למודי האכזבות, מברק לגולדה מאיר ובו הפצרה שתעמוד בהבטחה שנתנה להם, כי "כל משא ומתן לשלום לא יתקיים עם ממשלת סוריה בטרם הוחזרו שבויינו משם" (ארכיון גיא, 3.12.73). בתשובתה אליהם, הבטיחה גולדה מאיר כי אכן "התנאי להשתתפותה של ישראל בוועידה עם סוריה הוא, שנקבל באמצעות הצלב האדום רשימה של שבויינו בסוריה וכי נשמע מארגון זה שהוא ביקר את השבויים ומצאם בתנאים התואמים את סעיפי אמנת ז'נבה" (ארכיון גיא, 9.12.73). כזו היתה גם לשון הצהרתם של ראש הממשלה ושר הביטחון בפני הכנסת, וגם הבטחתו של שר החוץ אבא אבן להורים, כי: "גם לאחר מסירת הרשימה, לא ישבו עם הסורים בכל דיון לפני החזרת השבויים" (ארכיון גיא, 16.12.73). אך שוב, חרף ההבטחה המפורשת שניתנה להורים ולציבור, לא עמדה ממשלת ישראל בהבטחתה ושיגרה ב-21 בדצמבר, משלחת לטקס מושב הפתיחה של הוועידה וזאת ללא קבלת רשימת שמות שבוייה.

בפועל, לכינוס הוועידה לא היתה תרומה מדינית משמעותית, הן משום שהסכמי הפרדת הכוחות עם מצרים נערכו בקילומטר ה-101 ולא בז'נבה ובעיקר משום שהמשלחת הסורית כלל לא התייצבה לטקס הפתיחה. בנוסף, ב-9 בינואר הופסקו כליל הישיבות והוועידה התכנסה שנית לימים אחדים רק במאי 1974. מאידך, היתה לה השלכה שלילית ביותר במשור הפנימי, של תסכול מחריף על הפרת הבטחה נוספת, עד כי ההורים הזועמים שקלו שיגור נציגים מטעמם לז'נבה, אשר ימנעו בכוח את כניסת הנציגים הישראליים לישיבות הבאות של המשלחות (ארכיון גיא, 5.1.74). לעת הזו, מידת זעמם של ההורים על הממשלה היתה אמנם כה חריפה - עד כי בראשית ינואר, כאשר שב משה דיין משיחות בווינגטון, משלא לא נענה לדרישתם להיפגש עימו, פלשו ההורים ללשכתו, שברו רהיטים ואילצו אותו לראותם. השיחה שהתקיימה ביניהם היתה קשה ביותר, ההורים קבלו על הצורה והדרך שבה טיפלו השלטונות בנושא השבויים בשלושת החודשים האחרונים, ודרשו

להפסיק את שיחות ז'נבה, תוך שהם מאיימים כי ינקטו "בצעדים דראסטיים ביותר" (מעריב, 5.1.1974). אירוע זה, שחרג מהאיפוק היחסי שאפיין את התנהלות ההורים, אפשר שסימל את הטינה הפרסונלית שהלכה וגברה בקרב הציבור נגד משה דיין, ואפשר שהצביע על מערכת היחסים שבין ההורים לבינו. יהודית גיא (2005), אכן הודתה שהם "שנאו אותו מאד". ואמנם, גם שר הביטחון לא הסתיר לימים את ביקורתו החריפה עליהם: "אסד, נשיא סוריה, רוצה להשתמש בשבויינו - ולפי מה שהוא למד מן העיתונים על ההיסטריה שבישראל, יש לו יסוד להניח שיצליח - בתור אמצעי לחץ, כדי להשיג ויתורים טריטוריאליים בשעת המשא והמתן" (דיין, 1976, 697).

ט. 15. בעל ברית מתוך המערכת

ככל שנקף הזמן, הלכה והתגברה התחושה כי השבויים אמנם נמקים בכלא, כטענת הוריהם. זאת עקב מעגל הקסמים של עקשנות הדדית. סוריה עמדה על דעתה שבשלב הראשון למשא ומתן יש לקיים שיחות על הפרדת הכוחות, בעוד שישראל תבעה כשלב ראשון את קבלת רשימת השבויים. בספר זיכרונותיו כתב שמואל תמיר (2002, 1499-1501), על הקיפאון המדיני: "אחרי מלחמת יום הכיפורים קבעה הממשלה, שלא תעשה שום נסיגה, לא ניסוג אף סנטימטר, אלא אם כן ישוחררו כל השבויים, היה אז בידינו מנוף חזק מאד. אחר כך, בלחץ המאורעות, נדחק הנושא לדרגת חשיבות שניה ושלישית, וזה בזמן שהבחורים שבשבי עוד עברו תלאות אימות".

מבוי סתום זה, עשוי היה להיפרץ בתחילת פברואר, כפי שפורסם בידיעה בעיתון "הארץ" (גולן, מ., 1974), שעל פיה, באמצעות משאל טלפוני שנערך בין השרים, הוחלט למתן את עמדת ישראל. השרים החליטו לקבל הצעה אמריקנית, שמשמעותה ויתור על התנאי לביקור הצלב האדום אצל השבויים, קודם לפתיחת המשא ומתן על הפרדת הכוחות. הנימוק המכריע אצל רוב השרים שצידדו בהצעה, היה כי קבלת רשימת השבויים תבטיח את שלומם ותקל במידה רבה על חוסר הודעות של משפחות הנעדרים. אולם לדברי אחד האבות המודאגים, הממשלה דיברה באוקטובר על הפסקת אש, החזרת שבויים והסדרי הפרדת כוחות וכך אמנם היה עם מצרים. "עכשיו מנהל קיסינג'ר מו"מ עם הממשלה על הפרדת כוחות עם

סוריה. אבל ראה זה פלא! אף אחד לא מדבר יותר על החזרת שבויים. מדברים על רשימת שבויים. כאן יתחולל אסון, שלעולם אי אפשר יהיה לתקנו. [...] אם ישראל תיסוג משם ורק רשימה בידה - לא אראה יותר את הבן שלי, את החברים שלו, לעולם ועד. אני בטוח בזה" (מיכלסון, 1974).

אך סערת הרוחות הגדולה בעקבות ההחלטה, התחוללה דווקא בכנסת, והיתה הביטוי הפומבי הראשון, לתמיכה של ממש מגורם אופוזיציה, בעל עוצמה פוליטית מרובה, בדרישות וטענות ההורים. ברית שכזו, לדעת Tarrow (1989,51), לא רק מסייעת ומחזקת את דרישות קוראי התגר, אלא גם מחלישה את המערכת הפוליטית וגורמת לה להיות חשופה להשפעה ביתר שאת.

האירוע יוצא הדופן התרחש בעת ישיבה שגרתית בכנסת ב-6 בפברואר, שבמהלכה התקיף שמואל תמיר את הממשלה על כוונתה לסגת מעמדתה: "לנו חם ורך על הכורסאות - והם נרקבים שם בכלא" (עמיקם, 1974 א'). לטענתנו, הממשלה הפקירה את השבויים וממשיכה לשקר לציבור: "רימיתם את העם לפני יום הכיפורים. רימיתם אותו בימים הראשונים אחרי יום הכיפורים. אתם מרמים אותו עכשיו בקשר לשבויים. [...] אתם לא תעזו לשלוח בחורים לצבא כשכך תפקירו אותם. אתם מזמינים מאות מכתבי שמיניסטים... זה עושה דמורליזציה בצה"ל. איך תעזו לשלוח בני 18 שוב לקווים כשכך אתם מעוללים להם וכשכך אתם נוהגים אחר כך?" (טירה, 1974).

כאמור, ביקורת חריפה כזו בנושא השבויים והזנחת הטיפול בשחרורם, טרם הוטחה בממשלה מקרב הממסד גופא, ולפיכך ניתן להניח כי תרומתה ללחץ שהפעילו הורי השבויים על הממשלה ועל העומדת בראשה, היתה מרובה. עם זאת, הרי שבספר שכתב שמואל תמיר, ניכרת גם ביקורת מסוימת לגבי מעורבות הורי שבויים: "חיוני שלכל הנוגעים בדבר יהיה אורך נשימה. אינני בא להציע שנתבע ממשפחות, מחיילי צבא סדיר, צבא חובה, או מבני משפחותיהם, אותה רמת אידיאליזם שגילו גולי אפריקה ומשפחותיהם בימי המחותרת. אנחנו - באופן כוללני - נתונים במערכת מושגים שונה מאד ורחוקה מאד מאותה תקופה אידיאליסטית" (תמיר, 2002, 1499-1501). אם כן, ניתן להניח כי ביקורתנו הקשה של שמואל תמיר על הממשלה, אכן נמתחה בתום לב, על מה שנתפס בעיניו כהזנחת השבויים ולא לצורכי מניפולציה. כך

או אחרת, טענתו המפורשת, מעל בימת הכנסת, על כי הממשלה אינה עושה די לשחרורם, לא חלחלה באורח גלוי ומסיבי למסדרונות המשכן. ולפיכך, לבד מהאירוע החריג של חבר הכנסת שלום כהן, שאותו תארנו קודם, לא ניתן לזהות במהלך החודשים הללו גורמי אופוזיציה נוספים שהתגבשו סביב טענת הפקרת השבויים, או כאלה שביוזמתם סייעו לפתרון הבעיה, או לחילופין - השתמשו בטיעון הזנחת השבויים כפלטפורמה וכעילה לקריאה להתפטרותה של גולדה מאיר.

ט. 16. התרחבות המחאה והחלטתה של גולדה מאיר להתפטר

סיקרי מכון "פורי", העלו כי בסוף ינואר 1974, דעת הקהל בישראל על ראש הממשלה היתה בשפל חסר תקדים: ביולי 1973, 67.2% מהנשאלים הביעו שביעות רצון מהחלטתה של גולדה מאיר להתמודד שוב על משרת ראש הממשלה. בסקר הראשון שנערך לאחר המלחמה - בין התאריכים 12-15 בנובמבר 1973, ענו 45.1% מהנשאלים כי הם בדעה שעליה לכהן עוד ארבע שנים. בסקר הבא, שנערך לפני הבחירות, בין התאריכים 11-16 בדצמבר, 32.9% העדיפו את גולדה מאיר בתפקיד ראש ממשלה, בעוד שהסקר שנערך בין התאריכים 27-31 בינואר 1974 - העלה שרק 21.5% מהנשאלים הצביעו עליה כהעדפתם הראשונה לתפקיד זה. סקרים שנערכו בדצמבר 1973 וינואר 1974, שבהם נשאל הציבור מי לדעתו צריך לכהן כראש ממשלה, והתירו לנשאלים לבחור שמות בכוחות עצמם, העלו את התוצאות הבאות: סקר דצמבר 1973 - גולדה מאיר 32.9%, מנחם בגין 9.3%, יגאל אלון 6.7%, יצחק רבין 5%, משה דיין 4.2%, אחרים 6.8%, לא יודע 35.1%. סקר ינואר 1974 - גולדה מאיר 21.5%, יגאל אלון 15.5%, מנחם בגין 15.2%, משה דיין 9%, יצחק רבין 6.8%, אחרים 10%, לא יודע 22% (Keating, 1974a).

השגריר האמריקני קנט קיטינג, אשר דיווח לשולחיו על הנתונים הללו, כתב כי בנוסף לתוצאות הסקרים, מגמת השחיקה במעמדה של גולדה מאיר הולכת ומתעצמת וכך גם גלי הביקורת, הן מצד חברי מפלגתה והן בכלי התקשורת. לדעת השגריר האמריקני, "תחושת התסכול והזעם הציבורי, ימשכו לפחות עד פרסום ממצאי ועדת אגרנט" (שם).

אולם עוד בטרם פורסמו מסקנות ועדת החקירה, החלה ב-3 בפברואר הפגנת אנשי מילואים, שהעידה יותר מכל על פתיחת מבנה ההזדמנויות הפוליטיות וחקוקה בתודעה הציבורית כאחת המחאות האפקטיביות בתולדות המדינה. מוטי אשכנזי, קצין מילואים ששב מהמלחמה, החל בשביתת רעב מול משרד ראש הממשלה בקריאה לפיטורי דיין (מעריב, 4.2.1974). תוך מספר ימים החלה הפגנתו לעורר תהודה ציבורית נרחבת ולמחאתו הצטרפו אנשי מילואים נוספים, אנשי אקדמיה, תלמידי שמיניות ואזרחים רבים. גם משפחות שכולות הצטרפו לשורותיו וחיזקו את התחושה הציבורית ואת הטענה כי ההנהגה חייבת לקבל על עצמה את האחריות למלחמה. בהפגנה ההמונית שנערכה ב-17 בפברואר, שני ילדים אף נשאו כרזה השואלת מדוע נהרג אביהם (אשכנזי, 2003, 177).

למעשה, המחאה מלכתחילה לא התמקדה בטענה נגד מנהיג אחד, אך אולי דווקא בשל כך יצרה את אפקט התסיסה הכללית. אשכנזי סיפר על הצטרפותו של אסא קדמוני, לשביתתו, וזאת בשעה שישב עדיין בגפו, מתנדנד בין תקווה ליאוש: "הוא הניף שלט שצייר לו דוד טרטקובר, פיקודו לשעבר, נגד בר-לב וקו המעוזים שנשא את שמו. שנינו מרדנים מטבענו, ולמרות חילוקי הדעות לא נוצרה יריבות. אני בחרתי למקד את המאבק בדרישה להתפטרות משה דיין, והוא תקף את בר-לב" (מן, 2006). התארגנות המחאה של אנשי המילואים, חרף הצלחתה לגייס תומכים רבים וסקור תקשורתי נרחב, פעלה במשך תקופה קצרה בלבד. כחודש לאחר שביתתו הראשונה, הקים מוטי אשכנזי, עם אלוף במיל' יוחאי בן-נון וחברים נוספים, תנועת מחאה בשם "ישראל שלנו - התנועה לתמורה". אולם לאחר התפטרות גולדה מאיר ומשה דיין ב-4 באפריל, החלה התנועה לדעוך, והתפרקה באוגוסט 1974, ובעיקר משום שלא הצליחה לגבש מטרות מוסכמות להמשך הפעילות.

במהלך חודשי פעילות המחאה של מוטי אשכנזי, הורי השבויים והנעדרים לא חברו אליו, שהרי יעדי שתי הקבוצות היו שונים לחלוטין. קבוצת אנשי המילואים דרשה מהנושאים באחריות למלחמה לתת את הדין, ואילו ההורים התמקדו אך ורק ביעד של שחרור בניהם מהשבי. אולם, גם אם לא התקיימה זיקה כלשהי בין תביעותיהם, הרי שלפחות במקרה אחד הידוע לנו, הובעה כלפיהם אהדה ותמיכה. מלכה לובינסקי, אמו של אחד הנעדרים ממוצב החרמון, הצטרפה להפגנה ובקשה את

מוטי אשכנזי שיתן לה עצומת הזדהות כדי שתוכל להחתים את שאר הורי השבויים והנעדרים בסוריה שעמדו להיפגש באותם ימים (תומר, 1974).

כאמור, ספרות המחקר פסחה והתעלמה לחלוטין מהורי שבויי ונעדרי מלחמת יום הכיפורים (ראה למשל אלמוג, 2004, 1233; וינר, 2002; צוקרמן-בראלי ובנסקי, 1989; לוי, 2003). כיון שכך, הוחמצה גם עובדת השפעתם הרבה על גולדה מאיר ובעיקר על המהלך הדרמטי של החלטתה לפרוש מתפקידה. מירון מדזיני, שהיה דובר לשכתה, העיד כי נושא השבויים בסוריה "העיק על גולדה במיוחד. משפחות השבויים לא הרפו את לחצן על הממשלה למצער לקבל מידע על יקיריהן. גולדה נפגשה עם המשפחות פעמים מספר וידעה את הרגשתן. היא הכירה אישית כמה מהשבויים, ועם הוריהם של לפחות שניים עבדה במשרד החוץ" (מדזיני, 1990, 467). ב-4 במרץ 1974, הגישה גולדה מאיר מכתב התפטרות לנשיא המדינה. הגם שחזרה בה והמשיכה לכהן בתפקידה, מחובתנו להתמקד באירוע זה, שכן הוא מעיד על עוצמת ההשפעה שהיתה להורים על המערכת ולתפקידם המכריע באותה תקופה. ב-1 במרץ, השתתפו גולדה מאיר ומשה דיין באזכרה לחללי צה"ל שמקום קבורתם לא נודע. ההורים השכולים שנכחו באירוע הטיחו בהם קללות והאשמות. שלושה ימים לאחר מכן, החליטה ראש הממשלה להתפטר. לפי תאורה של העיתונאית זרטל (1974), גולדה מאיר היתה באותה שעה, "אשה יגעה ועצובה שיצאה שפופה בצעדים מדודים משיבת הסיעה בכנסת, אחרי שהטילה שם את 'פצת' הפרישה שלה".

פרשנים פוליטיים שכתבו על החלטתה, הסבירו זאת בחוויה הקשה שעברה עליה בטקס הזיכרון. תגובתה על שארע שם היתה: "זה כואב, כואב מאד. הורים אחרים, קהל אחר, שונים מאלה שאני מכירה. לא, גם ידי לא נקיות ממלחמת יום הכיפורים". (נקדימון, 1974). בפרשנות נוספת נכתב: "גולדה ראתה אפוא כי 'עולים' עליה מכל הכיוונים. על כל אלה מותר להוסיף את חוויותיה הקשות מפגישות מסעירות עם משפחות נעדרים ושבויים שהאשימו אותה ואת הממשלה בכל מה שאירע. והחוויה הקשה מכל, בבית העלמין הצבאי בהר הרצל, ביום חמישי שעבר, כאשר רבים צעקו קריאות גנאי לעברה ולעבר דיין, ואילו דיין עזב אותה לאנחות. כל זה הגדיש את הסאה וכך נפל הפור" (מעריב, 4.3.74).

כפי שציינו, גולדה מאיר חזרה בה מכוונת ההתפטרות, ודחתה אותה לאפריל. היא המשיכה לכהן בתפקידה עד 4 ביוני, וזאת שלושה ימים בלבד לאחר שובם של ראשוני השבויים מן הכלא הסורי. אולם תפארתה לא היתה על חודשי כהונה אחרונים אלה, אשר עמדו כאמור בצל תסיסה ציבורית חסרת תקדים. ב-1 באפריל 1974, התפרסם דו"ח הביניים של ועדת אגרנט, שהאשים בכל את הדרג הצבאי וזיכה את שר הביטחון וראש הממשלה. לדברי העיתונאי דניאל בלוך (2006), בעקבות פרסום דו"ח הביניים, "גולדה לא חלמה להתפטר. אלא שהחל להתעורר זעם ציבורי נגד הטלת כל האשמה על הרמטכ"ל, דדו אלעזר, ועל ההתנערות מאחריות של גולדה ודיין". לדבריו, החלה בזה העיתונות, כשהראשון ביניהם "דבר" ואליו הצטרפו כל העיתונים הגדולים, וכן התגברו הפגנות המחאה.

ב-27 במרץ, נוספה על התסיסה הציבורית גם עצרת המונית שנערכה למען שחרור השבויים. אירוע זה שארגנו ההורים, התקיים בכיכר מלכי ישראל, שלמשך יממה שונה שמה ל"ככר שבויי סוריה" והשתתפו בו כ-3000 איש. פרט לאליהו גיא, נציג ההורים, נשאו בה דברים גם הרב הראשי לישראל שלמה גורן, סא"ל (מיל) אסף יגורי, ששחרר מהשבי המצרי, ח"כ אריאל שרון, המשורר חיים חפר, ופרופ' י. איל, שחתנו היה בשבי הסורי. לדברי אסף יגורי: "כשעמדו הטנקים שלנו 101 קילומטרים מקהיר, הפסיקו המצרים להכות את השבויים. והנה, עומדים הטנקים שלנו 43 קילומטרים מדמשק - ומחול השדים נמשך". אליהו גיא אמר: "עצרת זו היא סימן לאחדותו של העם בישראל. העם אינו מזניח את בניו, שלחמו למען בטחונו. אנו פונים לכל הגופים - הנקראים, בצדק או שלא בצדק, הומניטריים - לעזור לנו" (עמיקם, 1974 ב').

אולם עצרת המונים זו, נערכה ממילא בתקופה שממשלת ישראל, מפאת חולשתה ואוזלת ידה כבר חדלה לשמש יעד לתקוות ההורים. את מקומה תפסו שתי אופציות חדשות ויוצאות דופן - ועדת החוץ והביטחון והנרי קיסינג'ר.

ט. 17. תמורות ביחסי הורי השבויים והנעדרים והמערכת הפוליטית

למשקיף מן הצד, עשויה להראות תקופת ביניים זו, של שלהי שנת 1973 ועד ליום חזרת השבויים לישראל, כנטולת התפתחות מיוחדת וכהמשכית לחודשי ההמתנה שקדמו לה. ועד ההורים התייעל והלך, המשיך את פעילותו בישראל ומחוצה לה, ערך

מפגשי תמיכה עם משפחות השבויים והוסיף לגייס דעת קהל עולמית. אך בפועל, דווקא בתקופה זו, התחוללו תמורות מפליגות ביחסי הורי השבויים והמערכת הפוליטית. השנוי הראשון, בעל ההשלכות החברתיות-פוליטיות רבות המשמעות, היה צירופם של נציגי ההורים לועדת חוץ ובטחון.

בבואנו לדון בתופעה חריגה וחסרת תקדים זו, של השתתפות אזרחים בישיבות הועדה, ראוי לתת את הדעת על יכולתה של המערכת לדכא מחאה בדרך מניפולטיבית של ספיגה (קואופטציה), המנטרלת את עוקצה של המחאה (הרמן, 1996, 151-150). אך לא זה הדין במקרה שלפנינו. נהפוך הוא - דווקא משום שתחום חוץ ובטחון "הוא המבצר המוגן ביותר של השליטה הממסדית בישראל" (הרמן, 1993, 334), אנו מציעים ליחס לצירופם של ההורים לישיבות הועדה, את אחד ההישגים הגדולים של פעילותם, ואת רגע המפנה, שבו המערכת הפוליטית הישראלית הפנימה, הפגינה, ואולי אף הנציחה, את הכרתה בסטאטוס החדש של הורי חיילים.

השנוי השני, היה כניסתו למערכת של שחקן חדש, בדמותו של הנרי קיסינג'ר, אשר המיר את מעמדה של ממשלת ישראל בעיני ההורים, כפונקציה מרכזית שאליה הפנו את ציפיותיהם ותקוותם. זאת כאמור, מפאת אכזבתם ותחושתם כי אין בכוחה של הממשלה להביא לפתרון הבעיה. ההבנה לליבם והאמפטיה הרבה שחש כלפיהם, הפכו את הנרי קיסינג'ר לבעל בריתם המשמעותי ביותר, ועל תרומתו למען שחרור השבויים נעמוד בהמשך.

א. אזרחים בועדת חוץ ובטחון

אחד הקריטריונים הבולטים, שהעידו על מעמדם היוקרתי ועל היחס המיוחד שקיבלו הורי השבויים מהמערכת הפוליטית, היתה מידת נגישותם למקבלי ההחלטות, ובעיקר לראש הממשלה שהרבתה להיפגש עימם. למותר לציין כי דלתות נשיא המדינה ולשכות כל חברי הכנסת היו פתוחות בעבורם בכל עת שחפצו. יוקרתם הגיעה לכדי כך, שכבר בראשית התארגנותם, בתחילת נובמבר 1973, כאשר ביקשו להיפגש עם יו"ר הכנסת ישראל ישעיהו, תשובתו היתה: "שלא יטריחו עצמם אליו, אלא שהוא יבוא למשרד הועד על מנת לפגשם" (אביעם, 1973). בפגישה עימם, דיווח ישראל ישעיהו להורים, כי הממשלה עומדת למנות גוף שיהווה כתובת לטיפול בעניין

השבויים והנעדרים. וזאת, כמענה לטענתם כי לא בממשלה ואף לא בצבא קיים גוף המסוגל להשיב ולטפל בנושא. ואולם תוכנית זו לא מומשה. אי לכך, ב-31 בינואר 1974, ועד משפחות השבויים נועד שוב עם יו"ר הכנסת ונציגי הסיעות, וחזר והעלה את הבקשה להקמת גוף פרלמנטרי שיהיה מופקד על הטיפול בנושא. הועדה הוקמה לבסוף ב-18 בפברואר, כ"ועדת משנה מיוחדת מטעם ועדת החוץ והביטחון".

יוסף הולצמן, נציג מטעם ההורים הסביר בישיבת הפתיחה ליו"ר הועדה חיים צדוק, ולח"כ מנחם בגין את המניעים לבקשתם להקים גוף זה: "למעשה חיפשנו כבר מזמן גוף עליון שיכסה את הנושא שלנו. חילקנו לכם חומר. ראיתם שיש חמישה גופים המטפלים בענין, ומישהו הציע להקים גוף נוסף. והדבר היחידי שאנו נעשה הוא להתרוצץ בין כל הגופים האלה. היתה לנו הרגשה שכל מה שנעשה מיועד להרגיע אותנו". לדברי האב אליהו גיא: "הבעיה שלנו היא טרגית מאד. במשך חמישה חודשים אלה, לצערנו, לא זו מאומה בנושא שלנו. לא היתה התקדמות כמלוא הנימה. יש לנו הרגשה שממשלת ישראל אף פעם לא חשבה כיצד לפתור את הבעיה. [...]. אינני יודע לאיזה מסקנות אתם תגיעו. בפגישות הבאות הנציגות שלנו תהיה יותר מצומצמת, כולנו אנשים אחראים, ואנו יכולים לשמוע את הדבר האכזרי ביותר ואת הדבר הסודי ביותר" (פרוטוקול ועדת המשנה לעניין שבוינו בסוריה, 18.2.74).

הישיבה השניה, בהשתתפות היו"ר יצחק נבון, הח"כים מנחם בגין, זבולון המר, דב זכין, אריאל שרון, ונציגי ההורים, נערכה ב-26 במרץ, וזאת חרף הבטחה שניתנה להם, כי תתקיימנה פגישות תכופות יותר. במועד זה, רשימות השבויים כבר היו בידי משפחותיהם, הצלב האדום ביקר את השבויים בכלא, ואף העביר להם מכתבים וחבילות ציוד מהבית. הסוגיה המרכזית שהועלתה בדיון, היתה לפיכך, דאגתם של ההורים למודי הניסיון המר, מפני הזנחת הטיפול המדיני בהשבת השבויים. כפי שאמר אליהו גיא: "הבעיה הכי חשובה בשבילנו זה החזרת הבחורים. איפה אנו בשלב זה? האמת היא שכל ההורים מודאגים שבעיית שחרור השבויים תימשך מספר שנים חס וחלילה כמו שהיה עם הבחורים הקודמים וזה מדאיג אותנו. זה מדאיג כיוון שיש לנו הרגשה שהטיפול הוא כמו שהיה קודם. ואני מבקש שועדת החוץ והביטחון תהיה מודעת לעובדה זו שההורים לא רוצים להעלות על דעתם לרגע אפילו שהבחורים ישבו שם" (פרוטוקול ועדת המשנה לעניין שבוינו בסוריה, 26.3.1974).

מעיון בפרוטוקולי הישיבות, עולה כי ההורים חזרו והדגישו כי כל הנטל מוטל על

כתפי הועד: "מקבלים אמנם תמיכה צבאית, אבל ההורים עושים הכל. ביקור אצל קרובים ואצל הורים. וזה מתארגן לגוף יעיל ביותר". בשלב זה, ועד ההורים היה למעשה בקיא ומומחה בכל המתרחש, ואף יותר מחברי הועדה עצמם. היו"ר נבון הכיר בכך, שאפילו בנושא הלחץ הבינלאומי כוחם של ההורים רב משלו: "אבל יש עוצמה כשאתם מופיעים ומדברים. זה מרשים יותר מאשר אם יבוא איש כמוני" (שם). הישיבה האחרונה של הועדה המיוחדת, התקיימה ב-1 במאי 1974, ועסקה בעיקר בביקורו הצפוי של הנרי קיסינג'ר ודרישתם של ההורים לדעת היכן עומד סעיף שחרור השבויים במו"מ עם סוריה. ההורים גם קבלו על כך שממשלת ישראל לא לוחצת דייה לביקורי רופאים אצל השבויים הפצועים.

דוד לובינסקי, אחד האבות, ביקש את חוות דעת חברי הכנסת על דרך ההתייחסות הראויה לדעתם להנרי קיסינג'ר: "קבוצת הורים מתכוונת להציג את דרישותינו באמצעות כרזות. קבוצה אחרת רוצה לקבלו בפרחים, בחמימות. ברצוננו לשאול לדעתכם בנדון". תגובתו של ח"כ אריאל שרון על שאלה זו היתה: "אני הייתי מקבל את הנרי קיסינג'ר בהפגנה חריפה. לא רק בגלל השבויים, אלא בכלל, בגלל כל הדברים. [...] אבל אני בכל אופן לא הייתי מקבל אותו, בשום פנים בפרחים. בשביל מה פרחים?! כפי שאמרתי, אני הייתי מקבל אותו בהפגנה סוערת - אבל פרחים, חס וחלילה! [...] פה נמצאים עכשיו בפסיכוזה כיצד לרצות אותו בכל התחומים. הרי זאת תעשה הממשלה! לכן, לפי דעתי, חשוב מאד שתהיה תזכורת לממשלה בנושאים האלה. [...] לפי דעתי, צריך לעשות כל מאמץ אצל הממשלה... לכן אני חושב שהיום צריך להפעיל כל לחץ אפשרי על הממשלה בנושא הזה - גם מצד הוועדה, גם מצדכם. בכל זאת, רוב הלחצים עד היום היו לחצים שלכם" (פרוטוקול ועדת המשנה לעניין שבוינו בסוריה 1.5.74).

ב. הנרי קיסינג'ר - "מדיניות חוץ קשורה בבני אדם ובדאגה לשלומם"

אין זה מעניין המסגרת המחקרית שלנו לתאר ולנתח את האינטרסים הבינלאומיים ובעיקר האמריקנים במזרח התיכון בתקופת מלחמת יום הכיפורים ואחריה. לפיכך גם לא נדון בסיבות ובמניעים שהובילו את הנרי קיסינג'ר לנהל את מסעות הדילוגים שלו, שנועדו לתווך ולהביא לכדי הפרדת כוחות וסיום מצב הלחימה באזור. אי לכך, פרק זה שיעסוק בפעילותו של מזכיר המדינה האמריקני, יתמקד רק בתרומתו

לשחרור השבויים, באינטראקציה שלו עם הוריהם ובפן האישי-אנושי שהשתקף הימנה. לאור העובדה שהיה זה הנרי קיסינג'ר אשר הצליח להשיג מדמשק את רשימת השבויים, ובכך שם קץ לסיוט חוסר הודעות אשר ליווה את הוריהם במשך כל חודשי ההמתנה, יהיה זה גם הפרק שיחתום את ספור המעשה.

לבד מתפקידו ומעמדו הרם, החזיק הנרי קיסינג'ר ביתרון יחסי עליו העיד בעצמו, כי "בנושא שבויים אין מומחה גדול ממנו, שהרי במשך שנים טיפל בנושא השבויים האמריקנים בצפון ויאטנם" (גולן, מ., 1976, 105). ואכן מעורבותו בנושא שחרור השבויים הישראלים החלה כבר ב-23 באוקטובר 1973 כששיגר מברק לברז'יניב שעניינו פיקוח המעצמות על שמירת הפסקת האש. בהזדמנות זו הוא הדגיש גם את נושא החלפת השבויים:

"We agreed to proceed together because of the understanding we have that you will press for the immediate release of prisoners of war. I cannot underscore enough how helpful an immediate exchange of prisoners would be to assure an effective cease-fire and to move rapidly to joint auspices for subsequent negotiations" (Document 64).

אולם ניסיון זה לא צלח, וחודשים לאחר מכן, כאשר גולדה מאיר הטיחה בפניו כי הבטיח לה שעניין השבויים יוסדר ללא דיחוי, העביר הנרי קיסינג'ר את האשמה על כתפי הסובייטים והודה כי במידה רבה היה חסר אונים בסוגיה זו. לדבריו, הוא שלח איגרת למוסקבה ובה הזכיר לשליטי הקרמלין כי השגריר הרוסי בארה"ב, אנטולי דוברינין נתן לו את דיברת הכבוד שלו שהשבויים ישוחררו (גולן, מ., 1976, 125-126).

ב-12 בדצמבר, ערב הגעתו של הנרי קיסינג'ר לישראל, נועדה משלחת של הורי השבויים עם קנט קיטינג, שגריר ארה"ב בישראל. בהזדמנות זו, גם ניערו ההורים את חוצנם מגורמים זרים אשר ניסו לחבור אליהם. הם הביעו הסתייגות מהפגנות שערכו "הפנתרים השחורים" ימים ספורים קודם לכן מול הקונסוליה האמריקנית בירושלים, בדרישה לארה"ב לממש הבטחתה בנושא שחרור השבויים. קבוצת ההורים הבטיחה לשגריר שאין בכוונתם למחות נגד ארה"ב, גם אם לדבריהם, הבינו

כי היתה "הבטחה" אמריקנית לשחרור השבויים. קנט קיטינג הסביר שאין ביכולתה של ארה"ב לתת הבטחות כאלה, אך אמר שאכן נעשים ניסיונות מטעמם, שהרי אין מדינה שיכולה להבין טוב יותר את תחושות הורי השבויים מארצו שלו, שעברה את אותה התנסות בויאטנם. המשלחת הביעה תקווה להיפגש עם הנרי קיטינג'ר בשהותו בישראל, אולם מפאת עומס הפגישות שנועדו לו, הציע להם השגריר להעביר לו הודעה בכתב. את מכתב התחינה לעזרה שהועבר בשם ועד ההורים ובצרוף חתימתם, כתבה לאורה קבלסקי, אשת רופא מוצב החרמון:

[...] "This anguish is inhuman; It is unbearable. As the mother of four young children, and on behalf of the relatives of all the prisoners of war in Syria, I plead with you to help free my husband and their sons".

(ארכיון גיא, 16.12.73).

במברק המדווח למזכיר המדינה על פגישתו עם ההורים, הוסיף קנט קיטינג הערה, שאין לו כל ספק שהורי החיילים השבויים לא יפגינו נגדו, אך הוא לא יפתע אם גורמים קיצוניים אכן ינצלו את הביקור להפגנות (Keating, 1973). כוונתו של השגריר היתה לגופים מקרב הימין אשר הפגינו באינטנסיביות נגד הסכמי הפרדת הכוחות, ולימים אכן המשיכו וערכו הפגנות זעם נגד הנרי קיטינג'ר מול המלון בו התארח בירושלים וכן בשדה התעופה, עם בואו וצאתו מישראל. מפגינים אלה, שהזדהו כפעילי "הליגה להגנה יהודית", לא בחלו בנאצות וקללות, ובין היתר כינו אותו "Jew-Boy", ו"בעל הגויה". גם אם הפגנות הזעם לא השפיעו על פעילות התוודעצמן, הרי שלא ניתן להמעיט מתרומתן השלילית לאווירה הכללית הקשה ששררה בישראל, ואולי אף לקשיי הממשלה להכריע בסוגיית הפרדת הכוחות.

אבא אבן תאר את הנעשה בזירה החוץ פרלמנטרית: "במרוצת השבועות נעשו ההפגנות פרועות יותר ויותר. בסיסמאות ארסיות על שלטים וכרזות ובביטויים חריפים שהושמעו בקולי קולות במיקרופונים. [...] השיחות התקרבו לשיאן באמצע ינואר. מפגיני האופוזיציה יצאו עתה לרחובות ולכיכרות הראשיים של הערים הגדולות, מקום שם הוקיעו את הסכמי הפרדת הכוחות כשואה אפוקליפטית לעם הישראלי" (אבן, 1978, 548-550).

במהלך פגישתו הראשונה של הנרי קיסינג'ור עם גולדה מאיר במסגרת מסעות דילוגיו, כתריסר הורי שבויים ונעדרים עמדו מחוץ לבנין ראש הממשלה. תחילה סרבו השוטרים לתת להם להתקרב לבנין. לדברי העיתונאים: "המפגינים, ביניהם נשים וגברים מבוגרים, פרצו בצעקות ובבכי היסטרי: 'קיסינג'ור הבטיח להחזיר הביתה את הילדים שלנו. אנחנו רוצים לדבר איתו!". ההורים עמדו עם הכרזות כארבע שעות, ואולם כשקיסינג'ור יצא, הוא כלל לא הביט לעברם" (רימון, 1973). ב-13 בינואר 1974, לפני נסיעתו לקהיר, עמד מזכיר המדינה לערוך ביקור במוזיאון ישראל שבירושלים, וכמה עשרות הורי נעדרים ושבויים ערכו שם הפגנה. ההורים חיכו לו מספר שעות, אך הסתבר להם שהביקור בוטל. ואולם באותו יום נאות הנרי קיסינג'ור לפגוש משלחת מטעמם בחדרו שבמלון המלך דוד בירושלים. בשיחה עימם גילה הבנה לכאבם והבטיח להם: "להביא לפתרון בעיה אנושית זו" (רימון, 1974 א').

ב-23 בינואר, כאשר החלו להגיע דיווחים מן התקשורת האמריקנית על התקדמות המשא ומתן, שיגרו ההורים מברקים לרה"מ, שר החוץ, אבא אבן ולשרים הבכירים בממשלה: "הזדעזנו למשמע הידיעות מארה"ב, המרמזות כי מר קיסינג'ור עומד בפני משא ומתן בעניין סוריה. לאחר שתי פגישות של ועד ההורים עם מר קיסינג'ור, הובטח לנו כי לא יוקם כל מגע שהוא עם סוריה, כל עוד לא תוגש רשימת השבויים. מעודדים ע"י הכרזתך החד משמעית בכנסת מיום 22.1.74, אנחנו מבקשים כי ממשלת ישראל תודיע למר קיסינג'ור החלטתה זו, ותפרסם בכל כלי התקשורת בארץ ובחו"ל" (ארכיון גיא, 23.1.74). תגובתה של גולדה מאיר הגיעה למחרת היום: "הורים יקרים! קיבלתי מברקכם, לצערי הרב, נבצר ממני להיפגש אתכם בגלל מחלתי. למרבה הצער, אין בפי ידיעות חדשות בעניין שבוינו בסוריה. כפי שהודעתי לכנסת ב-21.1.74, מוסיפה ממשלת סוריה להתעקש בסירובה למסור לנו את רשימת שבוינו, ולאפשר לצלב האדום לראות אותם. ממשלת ישראל לא תדון בשום צורה כלשהי (הדגשה במקור) עם סוריה על הפרדת הכוחות ולא תשתתף בועידת ז'נבה יחד עם סוריה, כל עוד לא ימסרו לידינו הרשימות של יקירנו אשר בשבי הסורי ויאושר ביקור הצלב האדום" (ארכיון גיא, 24.1.74).

ככל שהתקדם הנרי קיסינג'ר בתיווכו, גברה מידת חרדתם של ההורים כי סוריה תעביר לישראל רשימות חלקיות בלבד, ושמות השבויים יחשפו לפיכך טיפין טיפין. אי לזאת, הם העבירו לו ב-20 בפברואר מברק בקשה:

“We, the relatives of Israeli prisoners of war in Syria, wish to submit the following requests:

A) To demand the Syrians provide a complete list of our prisoners they hold and to insist firmly on immediate visits to our prisoners by International Red Cross representative. This must be done before the commencement of any negotiations.

B) To insist that an exchange of prisoners must be the first item on the agenda of negotiations for a separation of forces.

Please remember that our sons must not become hostages. Please do not forget the promise of the president of the United States” (Keating, 1974b).

אך מבלי שסופר זאת להורים, כבר ב-7 בפברואר הצליח הנרי קיסינג'ר להביא לפריצת דרך של ממש. בשיחה עם שמחה דיניץ, שגריר ישראל בווינגטון, אמר לו הנרי קיסינג'ר כי למרות שאינו רשאי לספר זאת עדיין, “הרי שמטעמים אנושיים, אינו יכול להסתיר כי הסורים גילו לו שמספר החיילים השבויים הוא ששים וחמישה” (Kissinger, 1974 a). ב-20 בפברואר חלה התפתחות נוספת, כאשר הסורים הפקידו בידי מעטפה חתומה ובה רשימת השבויים המלאה. גם את הבשורה הזו הוא העביר בדיווח טלפוני לשמחה דיניץ, תוך שלדבריו, “הוא מפר את האמון שניתן בו” (Kissinger, 1974 b). דומה כי גם מחווה זה מעיד על מידת רגישותו לנושא, שכן הסורים עמדו בתוקף על כך שיגלה לישראל על קיום הרשימה רק ב-28 בפברואר, לאחר ביקורו בדמשק (שם).

מסעו החמישי של מזכיר המדינה במזרח התיכון, שם קץ לחודשי החרדה והדאגה לגורל השבויים והנעדרים הישראלים, וזאת על רקע השמועות, שבחלקן היו אמנם

נכונות, על רצח שבויים. ב-28 בפברואר, במעמד מרגש, הגיש הנרי קיסינג'ור את רשימת שמות השבויים לגולדה מאיר שמעיניה זלגו דמעות. מאוחר יותר הוא סיפר לעיתונאים כי גם "הגנרל הישראלי אלעזר הסתכל בשמות ובכה. האיש הזה בכה" (רימון, 1974 ב'). בביוגרפיה שלה, אכן העידה גולדה מאיר על רגישותה הרבה לנושא: "אינני חושבת שאי פעם רציתי במשהו בצורה כל כך נואשת כמו שרציתי ברשימות השבויים הללו, שבהן נופפו לפנינו זמן כה רב ובאכזריות שכזאת. יש הרבה דברים שעליהם אני אישית לעולם לא אסלח לא למצרים ולא לסורים, אך על הכל לא אסלח להם לעולם על שמנעו את הידיעות האלו במשך ימים כה רבים, מתוך זדון סתם, ועל שניסו להשתמש במצוקת-נפשם של הורים ישראלים כקלף מיקוח נגדנו" (מאיר, 1975, 317).

עם קבלת רשימת השמות, סיפר מזכיר ועד ההורים, אליהו גיא, שהתבשר על כי בנו נמצא בחיים: "לא יכולתי לברוח הביתה. הייתי מוכרח להישאר ולנסות לעודד משפחות שקיבלו בשורת איוב. אני מכיר את כולם. בעצם היינו משפחה אחת גדולה ונקשרנו בקשר של גורל משותף. שמחתי על הצלת בני, אך היתה זו שמחה עצובה. חלק מהמשפחה שלנו לא יוכל עוד להיות שמח" (בר, 1974). פרסום רשימת השמות על ידי סוריה, לווה גם בהסכמתה לביקורי אנשי הצלב האדום את השבויים, שהחלו ב-1 במרץ. בכך, סיים למעשה הנרי קיסינג'ור את תפקידו בנושא ההומניטרי, והמשיך בתיווכו הדיפלומטי למימוש הפרדת הכוחות. לפני המראתו לארצות הברית, ב-3 במרץ, שלחו לו ההורים זר פרחים עם מכתב תודה. בתגובה לזר הפרחים אמר מזכיר המדינה: "הפרחים מזכירים לנו, שמדיניות חוץ קשורה בבני אדם ובדאגה לשלומם. והרי זו המטרה של כל פעולותינו" (רימון, 1974 ג'). עיתונאי שנכח באירוע, סיפר: "קיסינג'ור לא הסתיר את התרגשותו מזר הפרחים, וכשעלה על מדרגות מטוסו, שאל האם דאגו לשמור על השי שניתן לו, שכן הוא מבקש להביאו לניו-יורק. מי שחשב, כי קיסינג'ור הוא מדינאי 'יבש' - שגה, אפוא. לפחות בפרשת השבויים הישראליים בסוריה ובמצרים הוא גילה מידה רבה של רגישות אנושית עמוקה" (צימוקי, 1974).

לאחר מספר ביקורים מוקדמים באזור, שלא הניבו פרי, חזר הנרי קיסינג'ור למשימת הפרדת הכוחות עם סוריה ב-3 במאי 1974. חמישה עשר מסעות דיפלומטיים

האינטנסיביים בין ירושלים ודמשק, נערכו תוך תיווך עקשני ותסכול רב, עד שאפילו בעיני עצמו נראה "כמוכר שטיחים, המוכר פיסה קטנה של מאה מטר בכל פעם". (אבן, 1978, 564). במהלך הויכוחים הרבים שניהל עם גולדה מאיר על עמדות שונות באזור קונייטרה שברמת הגולן, הוא טען בפניה: "את מדברת על הגבעות הללו כאילו היו הרי האלפים או ההימאלאיה. אני הייתי ברמת הגולן, ולא ראיתי שם שום אלפים" (מאיר, 1975, 322). מרדכי גור (1998), שכיהן כרמטכ"ל באותה עת, העיד על הסטגנציה שאפיינה את דיוני הממשלה על הפרדת הכוחות עם סוריה, במהלך תקופה זו - משה דיין כמעט שלא התערב בדיונים, אלא כמותח ביקורת על הצעותיו של גור. באחד הדיונים העקרים האחרונים בחודש מאי, לפני פגישתם עם הנרי קיסינג'ר, מתחה עליו גם גולדה מאיר ביקורת חריפה: "שמעתי ממנו הלילה על הנסיעה לדמשק. לדעתי אין יותר מה להציע ואבקש אותך לנהוג בהתאם". כאשר החל הדיון בלשכתה, מסביב לראש הממשלה עמדו שר הביטחון, משה דיין, סגן ראש הממשלה, יגאל אלון, וראש הממשלה המיועד, יצחק רבין. גולדה מאיר שאלה לדעתם אך לא קיבלה מענה. סבלנותה פקעה: "אני אינני איש צבא. עומד פה הרמטכ"ל, חדש, ומציע הצעה. אתם פה שלושה גנרלים, מכס שניים רמטכ"לים, ואינכם מחוויים דעה" (שם). בספר זיכרונותיו תהה גור: "האם זה הכרח המציאות של החיים הפוליטיים שברגעים כה חשובים יימנעו אנשים מרכזיים מהבעת דעה, אם אין הם מוכרחים לעשות זאת בתוקף תפקידם?" (שם). ואכן לימים, במברק הספד על מותו של גור, ששלח הנרי קיסינג'ר למשפחתו, הוא אישר והדגיש שהרמטכ"ל "סייע לנושא הפרדת הכוחות, כמעט כמו ידיו" (Kissinger, 1995).

לסכום, תארנו את תיווכו הדיפלומטי של הנרי קיסינג'ר, והפן האנושי שהשתקף ממנו. חרף המלצתו של אריאל שרון, וניסיונו לגייס את קבוצת ההורים לאופוזיציה שהתגבשה בישראל נגד שיחות הפרדת הכוחות ונגד הנרי קיסינג'ר עצמו, השכילו ההורים לזהות את כוחו ואת הפוטנציאל הטמון בכריתת ברית עימו. אין תמה כי בגישתם האוהדת והמפצירה, הצליחו הורי השבויים לרכוש את ליבו ולזכות באמפטיה שחש כלפיהם.

ט. 18. ושבנו בנים לגבולם

בראשית מרץ הוסר הלוט הסורי מעל סוגיית השבויים, וכאמור, אנשי הצלב האדום הורשו לבקרים. לראשונה גם שודרה בישראל כתבה מתוך הטלוויזיה הצרפתית, שבה הופיעו כל ששים וחמשת השבויים, והחל קשר של מכתבים בינם לבין משפחותיהם. ועד ההורים המשיך את פעילותו בכל המישורים בהם פעל בעבר, ובנוסף, בשלב זה גם הושם דגש על הטיפול הניתן לבניהם: "אנו למעשה לא באנו על סיפוקנו בזה שקיבלנו מכתבים, מאחר שידוע לנו שישנם פצועים ופצועים קשה בקרב הפצועים, ואנו מטילים ספק בטיפול הרפואי שניתן להם. יש שלושה קטועי רגלים, ישנם בלי ריאה, ישנם עם גפיים שבורות וישנם עוד כהנה וכהנה. אנו לא שומעים מצד ממשלת ישראל את הזעקה לשלוח רופא של הצלב האדום לבקר אותם. [...] אנו יודעים כבר את אמנת ז'נבה האומרת שאת הפצועים קשה צריך לשחרר. מה עושה מדינת ישראל בנושא זה?" (ארכיון גיא, 26.3.74).

ב-11 באפריל הודיעה גולדה מאיר בכנסת על התפטרותה. המלחמה הותירה את המערך מסוכסך ועל סף פילוג, ולדבריה של גולדה מאיר, היא הודיעה לראשי המפלגה כי "נשבר לה" (מאיר, 1975, 331). ב-1 ביוני הוחזרו השבויים הפצועים לישראל. הוריהם דרשו קבלת פנים מאופקת ללא פסטיבלים. גולדה מאיר המשיכה לכהן בתפקידה עד ה-4 ביוני, וביום שלמחרת, ישראל וסוריה חתמו על הסכם הפרדת כוחות שקבע שישראל תיסוג מהמובלעת הסורית, ובין שתי המדינות יותר אזור חיץ שבו יוצבו חיילי או"ם. ב-6 ביוני, סוריה החזירה לישראל את חמישים וששה השבויים הנוותרים. בין מקבלי פניהם בשדה התעופה היו גם גולדה מאיר, והרמטכ"ל מוטה גור. לדברי גולדה מאיר: "בשבילי חשוב היה במידה שלעולם לא אוכל להביעה במילים שניתן לי לקדם את פניהם בברכה בשובם - אף על פי שמספר החוזרים מן השבי היה קטן ממה שחשבנו" (מאיר, 1975, 332). בראיון לעיתונאי, ביום שבנו עמי שב הביתה, נשאל אליהו גיא, ממייסדי ועד הורי השבויים והנעדרים: "ומה הלאה? האם הועד יתפרק ויגמר פרק זה בחייו?" על כך ענה גיא: "בינתיים נשאר יחד עד שנגמור את הפעולה עליה היינו חולמים בלילות: סעודת שמחה של כל המשפחות יחד עם הבחורים. אחרי זה - נשוב לחיים הנורמאליים ונקוה שלעולם לא

נצטרך להיות פעילים שוב - במסגרת דומה..." (גולן, נ., 1974). שלא במפתיע, נשאה הכתבה את הכותרת: "מלחמתם הפרטית של הורי השבויים" (שם).

פרק זה חתם את ספור ועד הורי השבויים והנעדרים של מלחמת יום הכיפורים, ובעיקר את ספור הורי השבויים בסוריה. אין בידינו תשובה מספקת לתהייה בדבר עיתוי פרישתה של גולדה מאיר, אך לאור עדותה האישית על המצוקה הנפשית בה היתה שרויה במהלך חודשי ישיבתם בכלא, ניתן להאמין ששחרורם, אולי אף יותר מן ההסדר המדיני עם סוריה, הוא שאפשר לה לחוש כי סיימה את תפקידה וביכולתה לפרוש לביתה. ועד ההורים השיג את יעדו והתפרק. איש מראשי הוועד לא ראה בתפקיד שעשה קרדום לחפור בו, למען השגת תפקיד או עיסוק פוליטי נוסף.

י. דיון ואפילוג

”הורי החיילים כיום הם שחקנים משמעותיים בהרבה אל מול הצבא מאשר בעבר”
(סא”ל בן אליהו, 2002, 68).

מטרתה של עבודה זו היתה להציג את התמורות בתרבות הפוליטית שהתחוללו בישראל בעקבות משבר מלחמת יום הכיפורים, שבעקבותיהן נוצרו דפוסי השתתפות פוליטית חדשה בקרב הורים לחיילים. תמורות אלה הוצגו באמצעות גישת “מבנה ההזדמנויות הפוליטיות”, שבחנה את מבנה החברה והמדינה בשנות השבעים, ושני המשתתפים המרכזיים: עיתוי התארגנות ההורים והתוצאות של פעילותם. העבודה התבססה על תפיסה תיאורטית, שעל פיה אירועים חריגים, כמו משבר לאומי, או מלחמות, יוצרים שינוי במבנה ההזדמנויות הפוליטיות, והסיכוי למחאה מצד צבור שחווה שבר אישי הקשור לתפקוד המערכת, גדל. ואכן המקרה הישראלי הציג לנו באופן חד וברור את התהליך הדינאמי, שבו מערכת פוליטית סגורה וריכוזית ביחס, המונהגת בידי קברניטים בעלי עוצמה פוליטית מרובה, הנהנים מאמון רב ושביעות רצון של הציבור, משנה פניה תוך פרק זמן קצר ביותר בעקבות מלחמה. נמצאנו למדים שחרף המשבר הלאומי הקשה שחוללה המלחמה, שהוגדר בפי ההנהגה כ”שואה”, עדין נעשו על ידה ניסיונות לשמר את יציבות וסגירות המערכת ולשדר כלפי חוץ מסרים של שליטה ויציבות. ברם מאמץ זה עלה בתוהו, ועד מהרה החלו להיבקע סדקים במערכת. מאבקים פנימיים בממשלה; קשרי האליטות שתרמו בעבר לעוצמה ויציבות פוליטית והתרופפו עם פרוץ המלחמה; אופוזיציה שכוחה גבר ערב בחירות - כל אלה תרמו להחלשות מרובה ולשינוי במבנה ההזדמנויות הפוליטיות. תמורות מפליגות אלה במערכת, שינו והפחיתו את עוצמתה, ולפיכך גם פתחו אותה למחאת הורי השבויים והנעדרים.

אכן משבר המלחמה היה כה משמעותי ובעל השלכות חברתיות כה מפליגות, עד כי קטגוריה חברתית שהיתה בעבר בשר מבשרו של הממסד, סוכנת תרבותית ומעצבת דעת קהל, הפכה לקטגוריה קונפרונטואלית, שהותירה את רישומה הקשה על קברניטי המדינה. תמליל שיחתה של גולדה מאיר עם הנרי קיסינג'ר, שבו מובעת דאגתה מפני התארגנות ההורים, תומכת בטענה זו, ומצביעה על האפקטיביות הרבה של הקבוצה.

אי לזאת, נמצאנו למדים שפגיעה אישית הנובעת מתפקוד המערכת, בקטגוריה חברתית הקרובה למרכז הפוליטי, ואשר בבעלותה משאב חברתי-מרכזי, רבים הסיכויים שתגרום להתגייסותה למחאה. כמו כן רב גם הסיכוי שמחאתה תהיה אפקטיבית, שכן השתייכות לממסד וקירבה למרכז הפוליטי, מקלה על הפעלת לחצים על ההנהגה.

אין בידינו כלים לאומדן האפקטיביות של הסיוע שהקבוצה קיבלה מבעלי הברית שמתוך המערכת. לא כל שכן משעה שכפי שראינו, רק שני חברי כנסת נקטו ביוזמה פרטית והצטרפו לקריאה מפורשת לשחרור השבויים. מתעורר הספק אם ציבור ההורים אמנם נזקק לבעלי ברית שכאלה על מנת ליעל את תביעותיו ולחציו על הממשלה. שכן, משעה שקטגוריה חברתית מסוימת אוצרת בבעלותה משאב יוקרתי, והיא גם מקורבת למרכז הפוליטי, כוחה העצמי חזק ואפקטיבי כשלעצמו ודי צרכו. עם זאת, אמנם אפשר, כי במקרה הנתון, דווקא הברית שכרתו עם הנרי קיסנינג'ר, שחקן חיצוני שעל עוצמתו אין עוררין, היא שתרמה לקידום וזירוז פתרון הבעיה.

באשר להשערותנו כי קטגוריה חברתית אשר הצליחה להציג באופן יעיל את תביעותיה, ואף להשיג את יעדיה, יוצרת בכך פתיחות מבנה ההזדמנויות הפוליטיות עבור תנועות עתידיות בעלות מאפיינים דומים; כמו גם בהקשר לטענתם של Rochon and Mazmanian (1993), אשר ציינו את שינוי ערכי החברה שנגרם בהשפעת התנועה, גם אם בעקיפין, כאחד המדדים להצלחתה. ברצוננו לטעון שאכן התארגנותם של ההורים, ואף ביתר שאת - צירופם לועדת חוץ ובטחון של הכנסת, היוו אקט בעל משמעות חברתית-פוליטית עתידית רבת חשיבות. למעשה, היתה זו ההכרה הפורמלית וגם הסימבולית החשובה ביותר של הממסד הישראלי בכך שחיילי צה"ל אינם רק "נכס לאומי-ציבורי", אלא גם בניהם של הוריהם, ולפיכך זכותם של אלה להיות שותפים לגורל חייהם.

ואולם ברצוננו להרחיב טענה זו ולהציע הבט נוסף, שעל פיו להשתתפות ההורים בועדה, ובעיקר לשיחותיהם עם מנחם בגין ואריאל שרון ותמיכתם בהם, היתה השלכה עתידית הרבה יותר משמעותית. כפי שטענו Gamson and Meyer (1996),

276), שימוש נרחב במונח מבנה הזדמנויות פוליטיות, יכול לסייע בידינו לצורך בחינת ההשפעה המצטברת שהיתה לתנועת המחאה על המדיניות והתרבות. שכן כפי שהדגישו, הזדמנויות פוליטיות יוצרות תנועות חברתיות, אך בד בבד, תנועות חברתיות יכולות ליצור מבנה הזדמנויות עבור תנועות המשך.

לאור טענה זו, לדעתנו מחאת הורי החיילים בשנת 1982, שהופנתה נגד מנחם בגין ואריאל שרון, אכן נשענה (אפילו אם המוחים עצמם לא היו מודעים לכך), על ההכרה המוחלטת של שני האישים הללו בלגיטימציה של הורי החיילים לקחת חלק במשחק הפוליטי. מנחם בגין, אשר נפגש וישב עם הורי חיילים שבויים בועדת הכנסת, ואריאל שרון, אשר המליץ להם להפעיל לחץ על הממשלה ולערוך הפגנות, לא יכולים היו כעבור שנים ספורות לבלום מחאת הורי חיילים, בטענה כי אין זה מסמכותם או מתפקידם להתערב בנושאי חוץ ובטחון. כך נמצא שרון ובגין תרמו וסייעו במו ידיהם ליצור מבנה הזדמנויות ולגיטימציה, עבור תנועות המשך שקמו לועד הורי החיילים השבויים.

אם כן, אל מול הורי חיילים והורים שכולים, לוז הקונצנזוס הפוליטי-חברתי הישראלי, מאז ראשית המדינה, ניצבים היום גם הורים שונים לחלוטין. שכן בחברה הישראלית, או אפשר שרק בקרב מגזרים מסוימים בה, חלו במהלך השנים תמורות משמעותיות ביותר ביחס לשירות הצבאי ומכאן גם לשכול בעקבות שירות בצה"ל. קצין הנפגעים בצה"ל מעיד על השינוי הרב, בספרו כי בעבר כשבישר להורים על מות בנם בשדה הקרב, הבחין אצלם בנימה של השלמה, ואילו היום: "ישראל החדשה אינה מוכנה יותר להשלים עם האובדן האנושי" (בן סימון, 2004). גם האלוף עוזי דיין, בכהנו כסגן הרמטכ"ל הציג את השקפתו בנושא יחסי צבא-חברה בישראל ואמר כי "בסופו של דבר, הרי החיילים שייכים בראש ובראשונה למשפחותיהם" (פרי, 2001, 233).

אכן, מאז ימיה הראשונים של מלחמת יום הכיפורים, מופיעות בזירה החוץ פרלמנטרית חדשות לבקרים קבוצות אד-הוק של הורי חיילים. תנועות אלה, תובעות את זכותן להיות שותפות בשיח הביטחוני, למען הגנה על חיי ילדיהם, ואף לא מהססות להתעמת עם הממסד המדיני והצבאי, גם אם יש בכך משום קריאת תגר

על הקונצנזוס הלאומי. כך היה במהלך "מלחמת שלום הגליל" בשנת 1982, כשהורי חיילים קראו לנסיגת צה"ל מלבנון, כך היתה התארגנות האמהות שקראה להפסקת הכיבוש בשטחי הגדה המערבית ועזה תחת הסיסמא: "אין לנו ילדים למלחמות מיותרות", חברי "ארבע אמהות" שדרשו נסיגה חד צדדית מרצועת הביטחון מלבנון, ונשות "שובי", שקראו לנסיגת צה"ל מרצועת עזה.

החברה הישראלית, והמערכת הפוליטית, שבעבר התירה דיון בסוגיות חוץ ובטחון רק לאנשי ממסד, אקדמיה וצבא, מעניקה מאז מלחמת יום הכיפורים לגיטימציה גם להורי חיילים להיות שותפים לשית. זאת בעיקר, משום היותם אזרחים בעלי משאב חברתי-מרכזי, "פטריוטים" שנוהרים בלשונם ודרישתם, פן יפורשו כחתרניים מדי. עם זאת, ניתן לשמוע היום בברור גם שיח חתרני יותר של הורים, ולפיכך אפשר לזהות בחברה הישראלית שלוש תתי קבוצות של הורי חיילים, השונות בעליל אחת מרעותה:

א. קבוצת הרוב הדומם - הורים "קונצנזואלים" התומכים ללא עוררין בקדושת הצבא, שעמם נמנים גם ההורים השכולים חברי ארגון "יד לבנים".

ב. התארגנויות של הורי חיילים הפועלים במסגרת "הקונצנזוס" - כמו "הורים נגד שתיקה" (צוקרמן-בראלי ובנסקי, 1989), "הורים נגד שתיקה", "נשים ואמהות לשלום", "ארבע אמהות" (Lemish, and Barzel, 2000; וינר, 2002), "האם החמישית" ו"שובי".

מן המחקרים השונים אשר בחנו את הפרופיל הסוציו-דמוגרפי של פעילי הקבוצות הללו, מצטייר מכנה משותף של אנשי מרכז, המשייכים עצמם לאליטות הישראליות הוותיקות. "אנשים שהארץ יקרה להם, אנשים אמיתיים, טובים" (וינר, 2002, 32). רובם ככולם לא היו חברים בתנועות מחאה קודמות (צוקרמן-בראלי ובנסקי, 1989, 461; וינר, 2002, 24). ההשתתפות הנשית בולטת בהם מאד, תוך כדי הבלטה מכוונת של הפן "האימהי" של הפעילות. מטרת התארגנותם היא להשיג את היעד שהוצב ולהתפרק, ללא כל שאיפה ארוכת טווח להתארגנות פוליטית ממסדית. ואכן, איש מחברי קבוצות אלה, או מראשיהן, לא ניצל את פעילותו כקרדום לחפור בו, ולא המשיך להיות שותף בסוגיות בטחון נוספות שהעסיקו את המדינה.

דפוסי הפעולה של התנועות הללו דומים ביותר, והם כוללים אמצעי שכנוע, לחץ והשפעה במסגרת החוק. כפי שהסבירה אחת מפעילות "הורים נגד שתיקה": "כל עוד החוק, המשטרה וכללי המשחק הדמוקרטיים מאפשרים לתנועה להעביר את המסר שלה, אין שום סיבה שבעולם לפרוץ את המערכת הזאת" (צוקרמן-בראלי ובנסקי, 1989, 457). ואכן, מעניין לגלות כי חרף האפשרות שהייתה להורים לקרוא בפומבי לילדיהם לסרב, או לעזוב את שדה הקרב, הרי שפעילי התנועות הנידונות דחו אופציה כזאת מכל וכל (וינר, 2002, 34). אדרבא, Lemish and Barzel (2000, 163) טוענות כי דווקא בחירה זו, במסרים של "אמצע הדרך" ושמירה על "כללי המשחק" הם שתרמו ללגיטימציה של המאבק ולסוד הצלחתה של תנועה כ"ארבע אמהות".

לצד קבוצות אד-הוק אלה, פועלת בעשור האחרון באופן קבוע, עמותת "פורום ההורים השכולים" שהקים יצחק פרנקנטל אשר שכל את בנו החייל בשנת 1994. הקבוצה פועלת לקידום השלום, ובמקרים רבים אף יוזמת פעילויות עם הורים שכולים פלסטינים. מטבע הדברים, השוני בין קבוצה זו לקבוצות ההורים האחרות בולט וניכר לעין, ואולם גם הם שייכים לקבוצות המתארגנות מתוקף משאב ההורות, והתקווה לנצל משאב זה כמנוף לשינוי המציאות באזור.

תמורה חברתית נוספת שהתרחשה בעקבות מחדל מלחמת יום הכיפורים, היא התעמתות הורים שכולים עם המערכת, בעיקר במטרה להקים ועדות חקירה שתבחנה את הסיבות לנפילת בניהם, כפי שתואר בהרחבה במחקריהם של דורון ולבל (2003), ו- Lebel (2006). מאבקי ההורים האלה והצבעתם על עוולות וכישלונות של הצבא, זוכים בניגוד לעבר, לסיקור תקשורתי נרחב, ומעידים אף הם על השינוי בשיח הבטחוני ועל התמורה במהות החברה והתקשורת (גפן קושילביץ 2005, 293).

ג. התארגנויות הקוראות תגר על "הקונצנזוס", כלומר הורים הקוראים לילדיהם לסרב לשרת בצבא, ולמדינה להכיר בזכותם לעשות כן - כמו תנועת "פרופיל חדש", שקמה ב-1998, שגם אם באופיה איננה תנועת הורים מובהקת, הרי שמייסדיה הכריזו כי הם מחנכים את ילדיהם שלא לשרת בצבא (ראה למשל שומרון, 2001), ותחת זאת תובעים הקמת שרות אזרחי חלופי. תנועה נוספת היא "פורום הורי סרבני

המצפון", שחברים בה הורים שבניהם מסרבים להתגייס לצבא ויושבים בכלא הצבאי. מבחינת שיוכם הפוליטי, כל חברי הארגונים הללו הם אנשי מחנה השמאל הישראלי.

יא. סכום

המונח "יום כיפור" הפך בשלושים ושלוש השנים שחלפו, למטבע לשון ישראלית שמשמעותה קטסטרופה, מחדל, ומשבר אמון. ספרים ומחקרים רבים נכתבו על ההבט המדיני של המלחמה, הצבאי, הדיפלומטי ואפילו התקשורת. אולם דווקא ההבט האזרחי נותר ברובו אמורפי ומופשט, וההתייחסות אליו נותרה בחזקת הגדרה כללית של "אובדן אמון", שביטויה בזיכרון הקולקטיבי, היא בעיקר מחאתו של מוטי אשכנזי. עבודה זו, זרתה לפיכך אור על תהליכי אובדן אמון האזרחים בהנהגה וזאת כבר מימיה הראשונים של המלחמה. הציבור הספציפי שבו התמקדה העבודה - מאות משפחות החיילים הנעדרים והשבויים, מחמת היקפו, יוקרתו ומעמדו בחברה הישראלית, הוסיף ברמת המאקרו, לתובנה באשר לגודל השבר שחוללה מלחמה זו בקרב הציבור. ברמת המיקרו, תרמה העבודה להבנת גורמי הטרנספורמציה שעברו חלק מהורי החיילים, אשר מאז 1973, לא ניתן להתעלם מנוכחותם העימותית בזירה הפוליטית הישראלית.

כפי שהובהר בעבודה, מטרת ההורים לא היתה להתעמת עם הממסד, לקרוא עליו תגר, או לחולל שינויים בסדר החברתי ולקחת את גורל בניהם בידיהם. שהרי מידת הקונפורמיזם של אזרחים אלה, לא היתה שונה במאומה מזו של הורי חיילים שבויים במלחמות קודמות, שגילו אמון מלא במערכת. אדרבא, כפי שנוכחנו לדעת, חרף השבר האישי הנורא, התנהלותם ההתחלתית היתה ממסדית לחלוטין והתבססה גם היא על יחסי אמון.

לפיכך, השתלשלות העניינים - הקונפורמיזם שהומר בזעם, קריאת תגר ומחאה, נבע מאוזלת יד ההנהגה ואכזבות ההורים מרצף הבטחות שניתנו והופרו. חרף היותם מקורבים לכאורה למרכז הפוליטי ובעלי נגישות מרובה למקבלי ההחלטות, לא השכילו אלה לשתפם במידע קריטי - כמו למשל צילומי השבויים שהוסתרו מפניהם, סיבות הסרת המצור מהארמייה השלישית, או אף חמור מכך - העובדה שמי שלא הושבו ממצרים, עם חילופי השבויים, למעשה נהרגו בקרב ונותרו בשטח. מידע שלא היה בגדר סוד צבאי או מדיני, ושהסתרתו מההורים נבעה רק מתוך הנורמה של העדר שקיפות כלפי האזרחים.

ברקע, עמד גם כעסם ועלבונם של הורי נעדרי סוריה, על שישראל לא ערכה עסקת חבילה עם מצרים וסוריה, לשחרור סימולטני של שבויים ובעיקר, חששם של ההורים שגורל בניהם יהיה נתון לשכחה והזנחת הממסד, כמו חבריהם ממלחמת ההתשה. אי לזאת, משעה שנפל הפור וציבור זה השתנה והפך לזועם וממורמר על המערכת - המשאב החברתי היוקרתי שבבעלותו, הפך לכלי ניגוח ולחץ אפקטיבי ביותר על ההנהגה.

וכך למעשה, כפי שטענו, ללגיטימציה ולסיוע שקיבלו הורי השבויים מבעלי הברית מתוך המערכת, מי שלימים יעמדו בראש המדינה, היו השלכות נוספות - הם היוו פתיחת הזדמנויות פוליטיות, ומקור עוצמה לקבוצות הורים שקמו אחריהם, שאותן סקרנו בפרק הדיון.

מומלץ לבחון במחקר המשך את התופעה החברתית-פוליטית הזו במלואה. ניתן אף לבדוק, באם תופעת "ההורות לחיילים בישראל כמשאב פוליטי", לא הרחיקה מדי לכת, נשחקה עם השנים, והפכה ל"בומרנג", שבגינה בעיה לאומית של מלחמות, שכול ושבי - הפכה בחברה הישראלית לבעיה פרטית של משפחת החייל.

ביבליוגרפיה

- אביעם, ישעיהו (1973), "משפחות הנעדרים והשבויים תובעות הפעלת לחץ בינלאומי על הסורים", **מעריב**, 2 בנובמבר, עמ' 12.
- אבן, אבא (1978), **פרקי חיים**, תל אביב: ספרית מעריב.
- אבן-זהר, איתמר (בדפוס). "בניית התרבות כתשתית להקמת המדינה", נכתב כמבוא לפרק "המדינה", **בתוך** יאיר צבן ואחרים (עורכים), **הלקסיקון החילוני**, <http://www.tau.ac.il/~itamarez/works/hebrew/EZ-HaTarbut-KeTajtit.pdf>
- אורן, אמיר (2005), "כל בעל מקרר ישלם לירה לחודש וכך נקים את משמר הגבול", **הארץ**, מהדורת אינטרנט, 15 באוקטובר.
- אייזנשטדט, ש.נ. (1996), **החברה הישראלית בתמורותיה**, ירושלים: הוצאת מגנס.
- אית"ן (2006), **מערך איתור הנעדרים בצה"ל**, <http://www.aka.idf.il/Eitan/odot/?catId=32654>
- אלמוג, עוז (1997), **הצבר – דיוקן**, תל-אביב: עם עובד.
- אלמוג, עוז (2004), **פרידה משרוליק, שינוי ערכים באליטה הישראלית**, חיפה ואור יהודה: אוניברסיטת חיפה, זמורה – ביתן.
- אלפרט, ברכה (2001), "כתיבה במחקר איכותי", **בתוך** נעמה צבר-בן יהושע (עורכת), **מסורות וזרמים במחקר האיכותי**, ע"ע, 369-404, לוד: הוצאת דביר.
- אמיר, אבישי (1973), "משפחות הנעדרים יפגינו ברחבת משכן הכנסת", **מעריב**, 28 בנובמבר, עמ' 4.
- אשכנזי, מוטי (2003), **הערב בשש תפרוץ מלחמה**, הוצאת הקבוץ המאוחד.
- ארליך, שמשון (1973), "אי צדק בהשלמת המשכורת למגוייסיים", **הארץ**, 16 בדצמבר, עמ' 9.
- בגין, מנחם (1950), **המרד**, ירושלים: אחיאסף.
- בלוך, דניאל (2006), "מדוע התפטרה גולדה", **נ.ב. אתר התגובות האקטואליות של דניאל בלוך**, <http://www.notes.co.il/daniel/22490.asp>
- בן-אליהו, הדס (2002), **החווה בין צה"ל לחברה הישראלית: שירות החובה**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, ע"ע 67-75.
- בן-גוריון, דוד (1971), **יחוד ויעוד, דברים על בטחון ישראל**, משרד הבטחון: הוצאת מערכות.
- בן-ישי, רון (1973), **חדשות טלויזיה, ערוץ 1**, 18 בדצמבר.

- בן סימון, דניאל (2004), "תלונתו של קצין הנפגעים", **הארץ**, 15 במאי, עמ' ב 3.
- בר, יוסי (1974), "היינו משפחה אחת גדולה ונקשרנו בקשר אל גורל משותף", **ידיעות אחרונות**, 28 בפברואר, עמ' 2.
- בר-זהר, מיכאל (2006), **כעוף החול, שמעון פרס - הביוגרפיה**, תל-אביב: ידיעות אחרונות, ספרית חמד.
- בראון, אריה (1993), **משה דיין במלחמת יום הכיפורים**, תל-אביב: עידנים.
- ברגמן, רונן, גיל מלצר (2003), **מלחמת יום כפור, זמן אמת**, תל-אביב: ידיעות אחרונות, ספרי חמד.
- ברזילי, אמנון (2003 א'), "חלום הבלהות של גולדה מאיר", **הארץ**, מהדורת אינטרנט, 5 באוקטובר.
- ברזילי, אמנון (2003 ב'), "ייממה וחצי מפרוץ המלחמה מחו חברי ועדת חו"ב: אנו יודעים רק מה שבעיתונים", **הארץ**, מהדורת אינטרנט, 13 באוקטובר.
- ברזילי, גד (1991), "תקשורת המונים ומלחמות", **קשר**, מס. 10, בהוצאת המכון לחקר העיתונות היהודית, אוניברסיטת תל-אביב, ע"ע 25-32
<http://www.amalnet.k12.il/sites/commun/library/radio/comil111.htm>
- ברזילי, גד (1992 א'), **דמוקרטיה במלחמות, מחלוקת וקונסנזוס בישראל**, ספרית פועלים.
- ברזילי, גד (1992 ב'), "מלחמות והפרעות במערכת פוליטית דמוקרטית", **בתוך** נויברגר, ב., א. בן-עמי (עורכים), **דמוקרטיה וביטחון לאומי בישראל**, תל-אביב: האוניברסיטה הפתוחה, ע"ע 138-152.
- גבעולי, שאול (2005), "משדר מיוחד: דיון על מלחמת יום הכיפורים והשפעותיה. במלאת 32 שנים לפרוץ המלחמה", **קול ישראל, רשת ב'**, 10 באוקטובר.
- גוטווין, דני (2005), "בחצי היום", **קול ישראל, רשת ב'**, 12 באוקטובר.
- גולן, אריה (2003), "המחדל האמיתי", **ynet**, 20 באוקטובר,
<http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-2763638,00.html>
- גולן, ד. (1973), "אמו של שבוי בסוריה: אני רוצה שכל העם יזעק יחד איתי", **מעריב**, 19 בנובמבר, עמ' 17.
- גולן, מתי (1974), "הממשלה החליטה ברוב קולות למתן עמדתה בעניין השבויים", **הארץ**, 6 בפברואר, עמ' 1.
- גולן, מתי (1976), **השיחות הסודיות של הנרי קיסינג'ר**, תל-אביב: הוצאת שוקן.
- גולן, נ. (1974), "מלחמתם הפרטית של הורי השבויים", **הצופה**, 7 ביוני, עמ' 5.

גור, מוטה (1998), **ראש המטה הכללי**, <http://www.mota.co.il/cheif5.htm>

גזית, שלמה (2006), "המהלכים לקראת מלחמת יום הכיפורים", **בתוך** ארז, רם (עורך), **יחסי הדרג האזרחי והדרג הצבאי בישראל על רקע עימותים צבאיים**, מזכר 82, אוניברסיטת תל-אביב: מרכז יפה למחקרים אסטרטגיים, ע"ע 35-40.

גלין, אמירה, ברוך, מבורך (1981), "על פוליטיקה וסכסוכי עבודה" **רבעון לכלכלה**, 108, עמ' 35-42.

ג'נקינס, פול (2005), "עידן הגנרלים – גולדה מאיר", הטלוויזיה הישראלית, **ערוץ 8**, 23 באוקטובר.

גפן קושילביץ, שלי (2005), "מהקרבה לקורבן: תפקוד התקשורת בסיקור השכול באסונות צבאיים", **בתוך** אודי לבל (עורך), **ביטחון ותקשורת**, באר שבע: מכון בן-גוריון לחקר ישראל ואוניברסיטת בן-גוריון.

דבר, 30.10.73, "הורים תובעים מראש הממשלה להגביר המאמצים לשחרור השבויים", עמ' 5.

דבר, 31.10.73, "מאמצים לשחרור השבויים", **(דבר היום)**, עמ' 3.

דבר, 26.11.73, "משפחות הנעדרים יקימו ועד לפעולה ציבורית", עמ' 2.

דו"ח שנתי (1974), מס' 2, **נציב קבילות חיילים**, אפריל 1974.

דונביץ, נתן (1973 א), "מצוקתם של הורי הנעדרים", **הארץ**, 5 בדצמבר, עמ' 3.

דונביץ, נתן (1973 ב), "חיים על מוטטלת", **הארץ**, 13 בדצמבר, עמ' 7.

דורון, גדעון, אודי, לבל (2003), **פוליטיקה של שכול**, תל-אביב: קו אדום, הוצאת הקיבוץ המאוחד.

דיין, משה (1976), **אבני דרך**, ירושלים: עידנים, תל-אביב: דביר.

הארץ, 21.11.73, "מה אתה חושב, אני אסד?", עמ' 3.

הארץ, 26.11.73, "משפחות נעדרים זועמות על הממשלה", עמ' 3.

הארץ, 30.11.1973, "דרך המחאה של הזועמים", עמ' 12.

הארץ, 17.12.1973, "רק 47% סבורים שטיפול הממשלה בבעיות בטחון מוצלח או מוצלח מאד", עמ' 5.

הדרי, יונה (2002), **משיח רכוב על טנק**, ירושלים: מכון הרטמן, הוצאת הקיבוץ המאוחד.

הופנונג, מ, (1991), **ישראל – ביטחון המדינה מול שלטון החוק 1948-1991**, הוצאת נבו, <http://www.amalnet.k12.il/sites/commun/library/newspaper/comi0149.htm>

העליון, יעקב (1973 א'), "משפחות השבויים שמו מצור על שגרירויות זרות בת"א", **מעריב**, 1 בנובמבר, עמ' 3.

העליון, יעקב (1973 ב'), "אנו דורשים פרטים על יקרנו, זעקו בני משפחות של הנעדרים", **מעריב**, 9 בנובמבר, עמ' 6.

הר שפי, יואלה (1974), "רצייתי להראות לאמהות השבויים שיש אנשים המוכנים גם לעשות משהו למען הבנים שלהן", **ידיעות אחרונות**, 29 במרץ, עמ' 9.

הראל, עמוס (2005), "החיילים שהתבגרו בשנות הלחימה לא שכחו את לבנון" **הארץ**, 13 בנובמבר, עמ' 2.

הרמן, תמר (1993), "עלייתו של יועד השלום הישראלי", **בתוך** הרמן, תמר (עורכת), **תנועות חברתיות ומחאה פוליטית בישראל, קובץ מאמרים**, כרך א', רמת-אביב: האוניברסיטה הפתוחה, 1997, ע"ע 299-334.

הרמן, תמר (1996), **מלמטה למעלה: תנועות חברתיות ומחאה פוליטית**, כרך ב', תל-אביב: האוניברסיטה הפתוחה.

הרמן, תמר (2004), "מחאה חברתית בנושאי מדיניות בטחון", **בתוך** קורץ, ענת (עורכת), **שלושים שנה למלחמת יום הכיפורים**, מזכר מס' 71, מרכז יפה למחקרים אסטרטגיים, אוניברסיטת תל-אביב, ע"ע 65-74.

וייס, אבי (1998), **בשבי המצרי במלחמת יום הכיפורים**, תל-אביב: הוצאת משרד הביטחון.

וינקלר, יהודית (1973), "יש לי בן פצוע, כל העם פצוע – הגיב קצין משטרה שאיבטח שגרירויות בתל-אביב בהפגנת זעם למען שחרור השבויים", **הארץ**, 1 בנובמבר, עמ' 8.

וינר, נגה (2002), **קריאה מחודשת של אמהות, אזרחות וצבאיות במחאתה של תנועת "ארבע אמהות"**, עבודת גמר (מ.א.), באר שבע: אוניברסיטת בן-גוריון.

ולד, עמנואל (1987), **קללת הכלים השבורים**, תל-אביב: הוצאת שוקן.

ז"ק, משה (1993), "הצנזורה והעיתונות בחמש מלחמות", **קשר**, מס' 13, תל-אביב: המכון לחקר העיתונות היהודית - אוניברסיטת תל אביב, עמ' 5-20, <http://www.amalnet.k12.il/sites/commun/law/comi0157.htm>

זרובבל, יעל (2004), "קרב, הקרבה, קורבן: תמורות באידיאולוגיית ההקרבה הפטריטית בישראל", **בתוך** בן-עמוס, אבנר, דניאל בר-טל (עורכים), **פטריטיזם, תל-אביב: הוצאת קו-אדום**, ע"ע 61-100.

זרטל, עדית (1973), "הנעדריים", **דבר השבוע**, 14 בדצמבר, עמ' 4-5.

זרטל, עדית (1974), "ראש ממשלה בימי משבר", **דבר השבוע**, 8 במרץ, עמ' 5.

טירה, יהושע (1973), "דיין בכנסת: הושגה הסכמה מקהיר לחילופי פצועים בימים הקרובים", **הארץ**, 31 באוקטובר, עמ' 1.

טירה, יהושע (1974), "שמואל תמיר: ממשיכים לטמטם את העם", **הארץ**, 7 בפברואר עמ' 6.

ידיעות אחרונות, 26.10.73, "גולדה לשפירא: ברגע זה שאתה מדבר אתי - עדיין נופלים בנינו", עמ' 2.

ידיעות אחרונות, 12.12.73, "בעל פרס נובל מגנה את הסורים", עמ' 3.

ידיעות אחרונות, 25.12.73, "אבנרי: בידי הסורים רק 28 ישראלים חיים", עמ' 7.

יוסיפון, מרגלית (2001), "חקר מקרה", **בתוך** נעמה צבר-בן יהושע (עורכת), **מסורות וזרמים במחקר האיכותי**, ע"ע, 257-306, לוד: הוצאת דביר.

לביא, צבי (1973), "הדו"ח המלא על פגישת הכומר סנוק עם שני הטייסים בסוריה", **מעריב**, <http://www.erim-pow.co.il/article.php?id=73>

לביא, צבי (1987), "ועדת העורכים – המיתוס והמציאות", **בתוך** כספי, דן, יחיאל לימור (עורכים), **אמצעי תקשורת המונים בישראל**, (1998), תל-אביב: האוניברסיטה הפתוחה, ע"ע 320-356.

לוי, יגיל (2003), **צבא אחר לישראל**, תל-אביב: ידיעות אחרונות.

ליבליד עמיה (1990), **חוץ מציפורים**, ירושלים ותל-אביב: הוצאת שוקן.

ליימן-ווילציג, ש. (1992), **מחאה ציבורית בישראל 1949-1992**, רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן.

מאיר, גולדה (1975), **חיי**, תל-אביב: ספרית מעריב.

מדזיני, מירון (1990), **היהודיה הגאה, גולדה מאיר וחזון ישראל**, תל-אביב: הוצאת עידנים - ידיעות אחרונות.

מייזלר, דוד (1974), "הרהורי אב של נעדר", **הארץ**, מכתבים למערכת, 2 בינואר, עמ' 13.

מיכלסון, מנחם (1973), "אנו דורשים לא להפקיר את הילדים! זעקו קרובי השבויים
ברחבת הכנסת", **ידיעות אחרונות**, 31 באוקטובר, עמ' 4.

מיכלסון, מנחם (1974), "אבא של שבוי", **ידיעות אחרונות**, 22 בפברואר, ע"מ 9.

מון, ניר (2006), "מכונת מלחמה מתפוררת" **מקור ראשון**, 3 באוקטובר,
<http://www.makorrishon.co.il/show.asp?id=14859>

מעריב, 29.10.73, "נציג ישראלי ממריא לז'נבה לדיון בסרוב הערבים למסור רשימת
השבויים", עמ' 3.

מעריב, 5.12.73, "ועד משפחות הנעדרים בחזית סיני ומצרים: שוכנענו שנעשים כל
המאמצים להביא לגמר הפרשה האומללה", עמ' 9.

מעריב, 5.1.1974, "שיחה קשה בין הורי שבויים ונעדרים לבין שר הבטחון", עמ' 2.

מעריב, 4.2.1974, "מפקד מעוז במלחמה שובת בתביעה להתפטרות דייך", עמ' 11.

מעריב, 4.3.74, "פצצת גולדה בלשכת העבודה וסיעתה", עמ' 3.

נאדל, ברוך (1974), "הורים שכולים: יש לפרסם שמות החללים בעיתונות", **הארץ**,
17 בפברואר, עמ' 8.

נגבי, משה (1985), "הצנזורה העצמית של ועדת העורכים", **בתוך** נויברגר בנימין,
אילן בן-עמי (עורכים), **דמוקרטיה ובטחון לאומי בישראל**, תל-אביב: האוניברסיטה
הפתוחה, ע"ע 474-483.

נקדימון, שלמה (1974), "בתה של גולדה: אמא'ילה לא זאת השעה ללכת...", **ידיעות
אחרונות**, (המוסף לשבת), 8 במרס, עמ' 1.

נקדימון, שלמה (2005), "שכחו אותם בכלא", **מקור ראשון**, 1 באפריל, מהדורת
אינטרנט.

סופר, ג., קטן, ל. ושוחט, ת. (1993). "המשפחה כ"כן שיגור" - משמעות שיגור הבן
הבכור לצבא במשפחה הישראלית של שנות השמונים והתשעים", **חברה ורווחה**, י"ג
(4), 365-351.

סיון, עמנואל (1991), **דור תש"ח: מיתוס, דיוקן וזכרון**, תל-אביב: מערכות.

עזריהו, מעוז (1995), **פולחני מדינה, חגיגות העצמאות והנצחת הנופלים 1956 -
1948**, שדה בוקר: המרכז למורשת בן-גוריון.

עמיקם, אליהו (1974 א'), "לא תעזו לשלוח בחורים לקווים כשכך תפקירום -
לעינויים בסוריה", **ידיעות אחרונות**, 7 בפברואר, עמ' 3.

עמיקם, אליהו (1974 ב'), "החזרת השבויים לפני שיחות בווינגטון", **ידיעות אחרונות**, 28 במרץ, עמ' 4.

עמית, מאיר (1999), **ראש בראש**, אור יהודה: הוצאת הד ארצי.

פורז, אברהם (2004), **אתר משרד הפנים**, 26 באפריל, "אבסורד שאמא של חייל צה"ל שוהה באשרת תייר או כשוהה בלתי חוקית",
www.moin.gov.il/Apps/PubWebSite/messages.nsf

פורת, ישעיהו יהונתן גפן, אורי דן, איתן הבר, חזי כרמלי, אלי לנדאו, אלי תבור (1973), **המחדל**, הוצאה מיוחדת.

פייגה, מיכאל (2003), "המלחמה הנוראה ההיא: שתי אפשרויות לזיכרון מלחמת יום הכיפורים", **זמנים**, 84, סתיו, ע"ע 70-85.

פלג, אברהם (1973), "נעדרים ממוצב החרמון נתגלו בשבי הסורי", **מעריב**, 24 באוקטובר, עמ' 12.

פרי, יורם (2001), "שינוי השיח הבטחוני בתקשורת והתמורות בתפיסת האזרחות בישראל", **תרבות דמוקרטית 4-5**, הוצאת אוניברסיטת בר-אילן והמכון הישראלי לדמוקרטיה, ע"ע 233-265.

פרי, יורם (2003), "מתקשורת מתגייסת לתקשורת מבקרת", **בתוך** רם ארז, עורך, **יחסי הדרג האזרחי והדרג הצבאי בישראל: קשרי גומלין ודרכי בקרה**, תל-אביב: מרכז יפה למחקרים אסטרטגיים, אוניברסיטת תל-אביב, נובמבר 2003, מזכר 68. ע"ע 61-65.

פרס, יוחנן (1991), "אבי האומה והאחים לנשק" **פוליטיקה**, 39, ע"ע 45-49.

פרס, יוחנן, רות, כ"ץ (1991), "המשפחה בישראל: שינוי והמשכיות", **בתוך** ל. שמגר-הנדלמן, ר. בר-יוסף (עורכות), **משפחות בישראל**, ירושלים: האוניברסיטה העברית ע"ע 9-32.

פתיר, דן (1973), "ראש הממשלה לדבר, עדיפות ראשונה לנושא השבויים", **דבר**, 31 באוקטובר, עמ' 1.

צוקרמן-בראלי, ח. ט. בנסקי (1989), "הורים נגד שתיקה: תנאים ותהליכים לצמיחת תנועת מחאה", **מגמות**, ל"ב, (1), 27-42.

צימוקי, אריה (1974), "זר פרחים ממשפחות השבויים הביא את קיסנינגר להתרגשות", **ידיעות אחרונות**, 8 במרץ, עמ' 4.

קבלסקי, ליאורה (1987), **בביתו של נעדר**, תל-אביב: משרד הבטחון.

קוטלר, יאיר (1974), **ההלם**, ירושלים ותל-אביב: הוצאת שוקן.

קימרלינג ברוך (1993 א'), "מיליטריזם בחברה הישראלית", **תיאוריה ובקורת**, 4, סתיו, ע"ע 123-140.

קימרלינג, ברוך (1993 ב'), "יחסי מדינה חברה בישראל", **בתוך** תמר הרמן (עורכת), **תנועות חברתיות ומחאה פוליטית בישראל**, תל-אביב: האוניברסיטה הפתוחה, ע"ע 13-35.

קיס, נעמי (1975), "השפעת מדיניות ציבורית על דעת הקהל: ישראל 1967-1974", **בתוך** נויברגר בנימין, אילן בן-עמי (עורכים), **דמוקרטיה ובטחון לאומי בישראל**, תל-אביב: האוניברסיטה הפתוחה, ע"ע 563-593.

רובר, שרי (1973), "100 שבויים ישראלים עונו ונרצחו בידי הסורים ברמת הגולן – ידיעות מהצלב האדום", **מעריב**, 7 בנובמבר, עמ' 1.

רונן (פקר), רן (2003), **נץ בשחקים**, תל-אביב: הוצאת ידיעות אחרונות.

רז-קרקוצקין, אמנון (1991), "משפחה פוליטית ופוליטיקה משפחתית", **פוליטיקה**, 39, ע"ע 18-21.

רימון, צבי (1973), "להתראות בסוף השבוע הבא בזינבה", **ידיעות אחרונות**, 18 בנובמבר, עמ' 9.

רימון, צבי (1974 א'), "כמיטב יכולתי אציג את עמדתכם במצרים", **ידיעות אחרונות**, 14 בינואר, עמ' 5.

רימון, צבי (1974 ב'), "דמעות זלגו מעיני גולדה מאיר והרמטכ"ל כשקיבלו הרשימה", **ידיעות אחרונות**, 29 בפברואר, עמ' 2.

רימון, צבי (1974 ג'), "אדוני היקר, תודה לך", **ידיעות אחרונות**, 3 במרס, עמ' 5.

שגב, תום (2005), **1967 - והארץ שינתה פניה**, ירושלים: הוצאת כתר.

שומרון, ורד (2001), "בלי בושה - אני מסרבת", אתר ארבע אמהות, 27 בינואר, <http://www.4mothers.org.il/imahot/mohar.htm>

שיף, זאב (1973), "חיילים מדברים", **הארץ**, 30 בנובמבר, עמ' 10.

שיף, זאב (2004), "הטעות הגדולה השניה", **הארץ**, מהדורת אינטרנט, 23 בספטמבר.

שלסקי, שמחה, מרדכי, אריאלי (2001), "מהגישה הפרשנית לגישות פוסט-מודרניסטיות בחקר החינוך", **בתוך** נעמה צבר-בן יהושע (עורכת), **מסורות וזרמים במחקר האיכותי**, ע"ע 31-76, לוד: הוצאת דביר.

שם, א. (1973), "הורי השבויים יוצאים לזינבה", **הארץ**, 12 בדצמבר, עמ' 2.

תומר, ישראל (1974), "מפקד המעוז שלא נפל פותח בשביתת שבת ליד משרד גולדה", **ידיעות אחרונות**, 10 בפברואר, עמ' 8.

תלם, ענבל, שמואל, צבאג, בנימין נויברגר (עורכים) (2004) **מדיניות החוץ של ישראל, קובץ מסמכים, חלק ב'**, תל-אביב: האוניברסיטה הפתוחה.

תמיר שמואל (2002), **בן הארץ הזאת**, תל-אביב: זמורה – ביתן.

שיחות רקע

אבנרי אריק (2006), שיחה, יוני 2006.

גיא, יהודית (2005), סדרת שיחות, רמת השרון.

הרפז, רמי (2005), שיחה, נובמבר 2005, תל-אביב.

כהן, אליעזר (צייטה), (2006), שיחת טלפון פברואר 2006.

לויטוב, עמוס (2005), שיחת טלפון, תל-אביב, אפריל 2005.

מרגלית, נתן (2006), סדרת שיחות, ירושלים, 2006.

עמית, מאיר (2005), שיחת טלפון, תל-אביב, ספטמבר, 2005.

שחק, אורי (2006), סדרת שיחות, מודיעין, 2006.

Bibliography

Documents from The National Security archive: The October War and U.S. Policy,

<http://www.gwu.edu/~nsarchiv/NSAEBB/NSAEBB98/index2.htm>

Document 53, “Memcon between Gromyko and Kissinger”, 22 October 1973.

Document 54, “Memorandum of Conversation between Meir and Kissinger”, 22 October 1973.

Document 58, “Conversation with Prime Minister Meir”, U.S. Embassy Israel cable 8513 to State Department, 23 October 1973.

Document 64, “Message from Kissinger to Brezhnev”, 23 October 1973.

Document 91a “Memcon between Kissinger, Meir, Dinitz, and General Yariv”, 1 November 1973, 8:10 a.m. - 10:25 a.m.

Document 91b, “Memcon between Meir, Nixon, and Kissinger”, 1 November 1973 , 12:10 p.m.

Document 93a, “Memcon between Kissinger, Meir, and Party”, 2 November 1973.

Document 93b, “Memcon between Kissinger, Meir, and Party”, 3 November 1973.

Document 00996, “Memcom between Kissinger, Meir and Party”, 15 January 1974.

http://www.bsos.umd.edu/SADAT/archives/Egyptian_Israel%20Negotiations/3.pdf

Congress (1974),”Treatment of Israeli POW's in Syria and their status under the Geneva Conventions. Hearing, Ninety-third Congress, second session. February 26, 1974”, **Congress. House, Committee on Foreign Affairs.** Subcommittee on International Organizations and Movements, Publisher: Washington, U.S. Govt.

Bennett, Bob (1973), **Telegram to Kissinger**, “Demonstration at United Nations, Israeli POW'S in Syria”, 11 December, 1973.
<http://aad.archives.gov/aad/createpdf?rid=113953&dt=1573&dl=823>

Bilu Y., E. Witztum (2000), “War-Related Loss and Suffering in Israeli Society: An Historical Perspective”, **Israel Studies**, Vol. 5, Number 2, pp. 1-32.

Eisinger, P. (1973), “The Conditions of Protest Behavior in American Cities”, **American political science review**, LXVII (March, 1973), pp. 11-28.

Gamson, W. (1990), **The Strategy of Social Protest**, (2nd ed.), Belmont, H, California: Wadsworth.

Gamson, W., D. Meyer (1996), “Framing political opportunity”, in McAdam, D., J.D. McCarthy, and M. Zald (eds.), **Comparative Perspectives on Social Movements: Political Opportunities, Mobilizing Structures, and Cultural Framings**, Cambridge University Press, pp. 275-291.

Giddens, Anthony (1979), **Central Problems in Social Theory - Action, Structure and Contradiction in Social Analysis**, London: The Macmillan Press.

Keating, Keneth (1973), **Telegram to Kissinger**, 13 December,
<http://aad.archives.gov/aad/createpdf?rid=115243&dt=1573&dl=823>

Keating, Keneth (1974a), **Telegram to Kissinger**, 13 February,
<http://aad.archives.gov/aad/createpdf?rid=16857&dt=1572&dl=823>

Keating, Keneth (1974b), **Telegram to Kissinger**, 20 February,
<http://aad.archives.gov/aad/createpdf?rid=23864&dt=1572&dl=823>

Kissinger, Henry (1973), **Telcom Amb. Dinitz – Secretary Kissinger**, 26 October, <http://foia.state.gov/documents/kissinger/0000C88F.pdf>

Kissinger, Henry (1974 a), **Telcom Secretary Kissinger - Amb. Dinitz** , 7 February, <http://foia.state.gov/documents/kissinger/0000C6A6.pdf>

Kissinger, Henry (1974 b), **Telcom Amb. Dinitz – Secretary Kissinger**, 20 February, <http://foia.state.gov/documents/kissinger/0000C458.pdf>

Kissinger, Henry (1995), **Letter to Rita Gur**, 24 July,
<http://www.mota.co.il/personal30.htm>

Koopmans, R. (1999), "Political. Opportunity. Structure. Some Splitting to Balance the Lumping", **Sociological Forum**, 14 (1), pp. 93-105.

Lebel, Udi (2006), "The Creation of the Israeli 'Political Bereavement Model'- Security Crises and their Influence on the Public Behaviour of Loss: A Psycho-Political Approach to the Study of History", **Israel Affairs**, 12(3), pp.439-461, Taylor & Francis Ltd Press.

Lemish, D., I., Barzel (2000), "Four Mothers, The Womb in the Public Sphere", **European Journal of Communication**, Vol 15(2), pp.147-169.

Lichbach, M. I., T. Gurr (1981), "The Conflict Process: A Formal Model", **Journal of Conflict Resolution**, 25 (March), pp. 3-29.

McAdam, D. (1982), **Political Process and the Development of Black Insurgency, 1930-1970**, Chicago: University of Chicago press.

McAdam, D., and D. Rucht (1993), "Cross National Diffusion of Social Movement Ideas", **The Annals of The American Academy of Political and Social Science**, 528, pp. 56-74.

McAdam, D., John D. McCarthy, and Mayer, Zald (1996), **Comparative Perspectives on Social Movements: Political Opportunities, Mobilizing Structures, and Cultural Framings**, Cambridge: University Press.

Meir, Golda (1970), **Broadcast to the Nation by Prime Minister Meir**, 7 August, <http://www.mfa.gov.il/MFA>

Meyer, D., N., Whittier (1994), "Social Movement Spillover", **Social Problems**, 41, pp. 277-298.

Meyer, D., D. C. Minkoff (2004), "Conceptualizing Political Opportunity", **Social Forces**, 82.4, pp. 1457-1492.

Patton, M. Q. (1990), *Qualitative evaluation and research methods* (2nd ed.), Thousand Oaks, CA: Sage.

Potter, David, M. (1962), "The Historian's Use of Nationalism and Vice Versa", **American Historical Review**, Vol. 67, No. 4, pp. 924-950.

Rochon, T., D. Mazmanian (1993), "Social Movements and the Policy Process", **The Annals of the American Academy of Political and Social Science**, Vol. 528, pp. 75-87.

Sheffer, Gabriel (1999), "From Crisis to Change: The Israeli political Elites and the 1973 War", **Israel Affairs**, Vol.6, No.1 (Autumn 1999), pp. 153-176.

Shlaim, Avi (2003), "Interview With Abba Eban, 11 March 1976" **Israel Studies**, 8.1 pp.153-177.

Tarrow, S. (1989), **Srruggle, Politics, and Reform: Collective Action, Social Movements, and Cycles of Protests**, Cornell: Cornell University Press.

Tarrow, S. (1993), "Modular Collective Action and the Raise of the Social Movement: Why the French Revolution Was Not Enough", **Politics and Society**, 21, pp. 69-90.

Tarrow, S. (1994), **Power in Movement**, Cambridge: University Press.

Tarrow, S. (1998), **Power in Movement: Social Movements and Contentious Politics**, 2nd ed., Cambridge: Cambridge University Press.

Tilly, C. (1978), **From Mobilization to Revolution**, Reading Mass.: Addison-Wesley.

Tzabag, Shmuel (2001), "Termination of the Yom Kippur War between Israel and Syria: Positions, decisions and constraints at Israel's ministerial level", **Middle Eastern Studies**, Vol.37, Iss. 4; pp. 182-205.

Yin, R. K. (1994), **Case study research**, Newbury Park: Sage Publication.